

JANUSZ WOLSKI

AZYLIANIZACJA – PROCES DOSTOSOWANIA SIĘ GRUP ŁOWIECKO-ZBIERACKICH DO PRZEMIAN KLIMATYCZNYCH I ŚRODOWISKOWYCH PÓŹNEGO GLACJAŁU

AZILIANISATION – THE PROCESS OF ADAPTATION THE HUNTERS-GATHERERS GROUPS TO THE CLIMATIC AND ENVIRONMENTAL TRANSFORMATIONS DURING THE LATE GLACIAL PERIOD

The aim of the paper is the analysis of changing patterns of human behaviour in relation to climatic changes of the Late Glacial in Europe. Paleoclimatic data support the view that amelioration of such factors as temperature and humidity led to the North migration of reindeer herds and horses to the steppe uplands and later growing domination of forest fauna. Specific time frame and region allow us to characterize the complexity of lithic technological variability and observe how hunter-gatherer groups adapted to changing climatic conditions during two warmer Late Glacial oscillations: Bølling and Allerød. The prevalence and spreading of the bow and arrows inspired new hunting methods and caused changes in lithic technology.

KEY WORDS: Azilian, the bow, climatic change, curved backed point, environmental adaptation, Late Glacial

PRZEMIANY ŚRODOWISKA A PROCESY KULTUROWE

Pomimo iż kultura i cywilizacja wyróżniają ludzi spośród innych gatunków, pozostają oni nadal częścią przyrody i podlegają prawom regulującym funkcjonowanie wszystkich istot żywych. Zależność ta, uświadomiona wszystkim boleśnie przez nasilające się zanieczyszczenie środowiska, spowodowała w ostatnim stuleciu wzrost zainteresowania relacjami człowiek-środowisko i ich wpływem na ludzką kulturę. Również w archeologii są nurty akcentujące ten czynnik. Cechą popularnej w latach sześć-

dziesiątych i siedemdziesiątych ubiegłego stulecia, tzw. nowej archeologii stało się systemowe traktowanie kultury jako subsystemu w obrębie całej przyrody. Wszystkie jej składniki pozostają w stanie permanentnego współdziałania – stąd przywiązywanie istotnego znaczenia do wpływu środowiska naturalnego na ludzi i traktowanie kultury jako środka adaptacji do środowiska (Clarke 1968). Powszechnie uznawano, że w archeologii, podobnie jak w naukach przyrodniczych, można formułować

prawa ogólne i uzyskać obiektywną wiedzę o przeszłości ludzi.

Trudności w wyjaśnianiu wielu złożonych zjawisk kulturowych na gruncie determinizmu środowiskowego spowodowały krytykę takiego podejścia i rozwój orientacji opozycyjnych, których dobrym przykładem może być archeologia postmodernistyczna, określana też postprocesualną lub kontekstualną. Jeden z jej twórców, brytyjski archeolog I. Hodder, odrzucając generalizacje, które wprowadzała „nowa archeologia”, kładzie nacisk na wyjątkowość i zróżnicowanie wewnętrzne każdego społeczeństwa oraz pozycję jednostki. Ważną rolę w jego koncepcji odgrywają ukryte, symboliczne znaczenia zachowań i obiektów, np. stosunków społecznych, formy i zdobnictwa przedmiotów (Hodder 1995, 156). Archeologia postmodernistyczna odsuwa na dalszy plan rolę czynników środowiskowych, będących tylko jednym z elementów procesu kulturotwórczego, którego głównym składnikiem są czynniki wewnętrzne, w sferze oddziaływań społecznych i emocjonalnych.

Rozstrzygnięcie wspomnianych wyżej różnic poglądów nie wydaje się możliwe tylko na gruncie metodologii, ponieważ wiąże się z różnymi wizjami nauki. Weryfikacja znaczenia interakcji człowiek-środowisko, aby była wiarygodna, musi uwzględniać

dorobek nauk przyrodniczych, a szczególnie ekologii i antropologii fizycznej. W ekologii procesy adaptacyjne rozumiane są jako biologiczna reakcja na zmiany środowiska zarówno na poziomie osobniczym, jak i społecznym. Kultura, według niektórych antropologów, też jest po części odpowiedzią biologiczną, co wynika zarówno z biologicznego charakteru procesów myślowych, jak i przystosowawczego charakteru zmian wytworów ludzkich formujących sztuczne środowisko (Wolański 1977, 55).

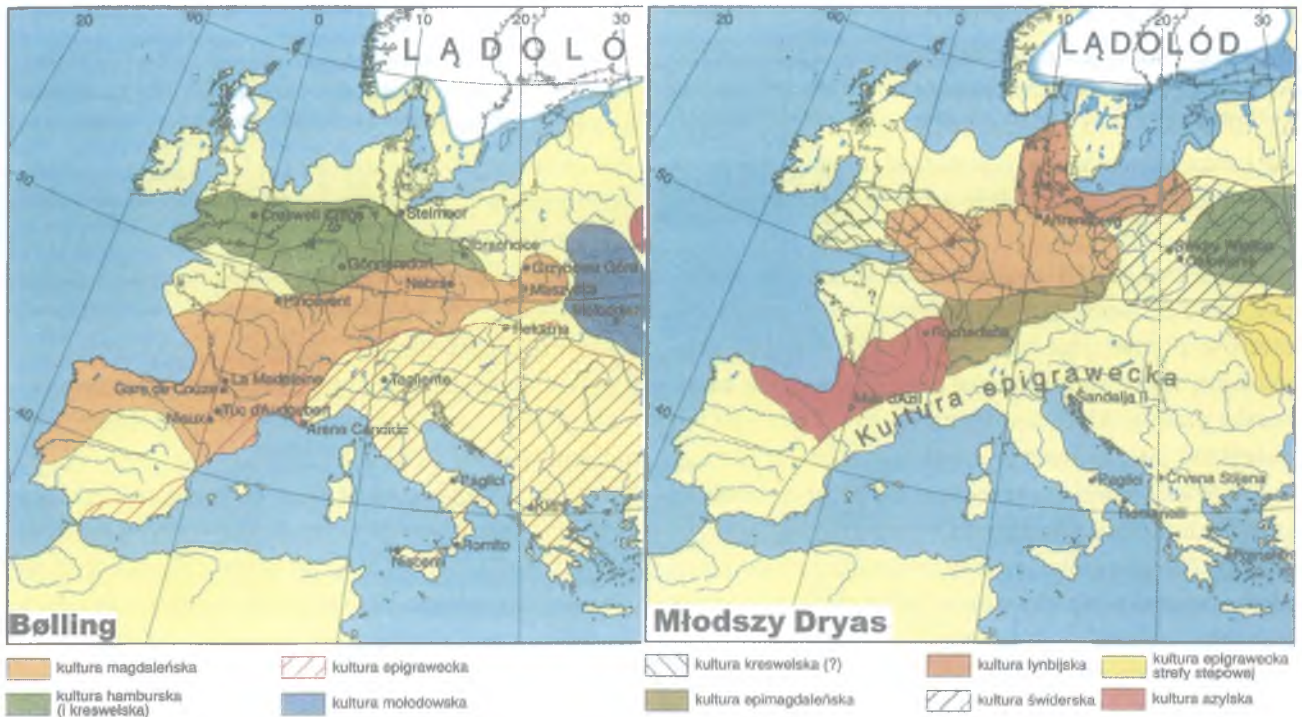
Jest oczywiste, że sprowadzenie relacji człowiek-środowisko do biologicznych reakcji nie wywołuje entuzjazmu części humanistów, ale trzeba mieć świadomość, że jako organizm żywy człowiek jest częścią przyrody i mimo wytworzenia specyficznych dla niego mechanizmów przystosowawczych, jak organizacja społeczna i kultura, dąży przede wszystkim do przetrwania w przyrodzie w sensie osobniczym i gatunkowym. Nie znaczy to wcale, że jest to stanowisko determinizmu środowiskowego, ponieważ ludzie, podlegając presji środowiska, uwalniają się od tej zależności dzięki innowacjom technologicznym i rozwojowi kulturowemu. Okres późnego glacjału jest niezwykle ciekawym przykładem zmian kulturowych następujących w znacznej mierze w reakcji na gwałtowne przemiany środowiska.

NA SKRAJU EKUMENY

Schyłek ostatniego zlodowacenia był okresem dynamicznych zmian klimatycznych, jakie dokonały się po ostatnim pleniglacjale. Przedstawiane są one w literaturze paleogeograficznej jako szereg naprzemiennych okresów zimnych i ciepłych (Najstarszy Dryas, Bølling, Starszy Dryas, Allerød, Młodszy Dryas). Ich następstwem było ostateczne wycofanie się lądolodu do północnej Skandynawii.

Przemiany środowiska związane z ociepleniem klimatu u schyłku Plejstocenu wywołały zanik chłodnego stepu, tak charakterystycznego dla poprzedniego, pleniglacialnego okresu klimatycznego. Stanowił on niespotykaną już dzisiaj formację roślinną, która cechowała się niezwykle produktywnością biomasy. Na olbrzymich otwartych przestrzeniach żyły wielkie stada bizonów, koni i reniferów. Te cechy środowiska późnego pleniglacjału stanowiły podstawę fenomenalnego rozwoju społeczności znanych

powszechnie jako kultura magdaleńska. Jak piszą F. Delpeche i M. Lenoir (1996): *Pour l'homme magdalénien, les déplacements sont faciles et le gibier abonde; c'est véritablement son âge d'or*. Grupy te, specjalizujące się w polowaniach na renifery, konie, bizona i inną dużą zwierzynę chłodnego stepu, nie tworzyły, jak sądzono wcześniej, jednolitego kompleksu kulturowego, dlatego oprócz dokonanego przez H. Breuila w 1912 roku podziału na sześć faz chronologicznych, proponuje się obecnie bardziej złożoną strukturę, dzielącą ten kompleks na kilka równoległe rozwijających się kultur (Kozłowski 1999, 105; Mohen, Taborin 2005, 149-153; Pozzi 2004). Najbardziej charakterystycznymi zabytkami kultur magdaleńskich są wyroby kościane, takie jak: ostrza (*sagaie*), złącza (*navettes*), pałeczki (*baguettes*), pałeczki perforowane (*baton percé*), igły, szydła, harpuny jedno i dwurzędowe z poroża renifera

Ryc. 1. Sytuacja kulturowa w Europie w późnym glacie (wg Kozłowski 1999, zmodyfikowane)

Fig. 1. Cultural situation in Europe in the Late Glacial (after Kozłowski 1999, modified)

oraz specyficzne miotacze oszczepów (*propulser*). Wśród narzędzi krzemianych za formy diagnostyczne uważane są wiórki tylcowe, smukłe drapacze wiórowe, rylce w kształcie papuziego dziobu (*bec de perroquet*), czasami liściaki i jednozadziorce oraz narzędzia kombinowane. Wśród innych wyrobów z bogatych inwentarzy zespołów magdaleńskich warto wymienić jeszcze mikrolityczne wiórki, które obok tylczaków często stosowane były jako wkładki do ostrzy kościanych. Narzędzia te stanowią wyjściową bazę porównawczą dla analizy procesów przemian technologicznych i zestawów narzędzi w interesującym nas okresie. Osobnym zjawiskiem, które nie ma swego odpowiednika w późniejszych kulturach, jest fenomen wspaniałej magdaleńskiej sztuki naskalnej, która doczekała się bardzo bogatej literatury.

Zmiany klimatyczne, jakie nastąpiły w późnym glacie, nie mogły pozostać bez wpływu na rozmieszczenie i sposób życia paleolitycznych grup ludzkich. Nastąpiła fala migracji i zmian kulturowych, a w ich wyniku ponowne zasiedlenie obszarów położonych na północ od Alp i Karpat. Początki rekolonizacji strefy wyżynnej są związane z ekspansją ludności magdaleńskiej

z południowo-zachodniej Europy na obszary, które stały się dostępne dla osadnictwa po ustąpieniu lądolodu. Powstało wiele lokalnych grup, jak nadreńska na terenach Niemiec i morawska (Kozłowski, Kozłowski 1975, 121). Tworzą one najstarszą fazę osadnictwa magdaleńskiego w strefie wyżyn oddzielających Niż Europejski od południa Europy. Jego początek miał miejsce prawdopodobnie w okresie wcześniejszym, od Bøllingu. Z tą fazą wiązany jest tzw. technokompleks magdaleński na ziemiach polskich (Szymczak 2000, 274), którego najstarszym stanowiskiem jest Jaskinia Maszycka. Kolejne grupy ludności magdaleńskiej uległy stopniowym przeobrażeniom i na początku interstadiału Bølling przenikały na Niż Europejski (ryc. 1). Stanowiły one drugą falę osadnictwa, prawdopodobnie wywodzącą się z kultury środkowomagdaleńskiej, która przesuując się z terenów południowo-zachodniej Francji w kierunku północnym, przyczyniła się do utworzenia nowych grup regionalnych (Otte 1992, 403).

Drugim czynnikiem oddziaływującym na sytuację kulturową w późnym glacie jest śródziemnomorski kompleks epigrawecki. Rozwinął się on we

Włoszech i na południowym wschodzie Francji w czasie ostatniego pleniglacjału, a obfitując w liczne rodzaje geometrycznych zbrojników (Bartolomei et al. 1979, 314-315; Palma di Cesnola 1983), wpłynęła bardzo silnie na tradycje narzędziowe kultur postmagdaleńskich, szczególnie w obszarze śródziemnomorskim.

Trzecim, istotnym elementem interakcji kulturowych były społeczności tundrowych łowców reniferów, pojawiające się od Bøllingu na Niżu Europejskim, które reprezentują najpierw kulturę hamburską oraz jej odpowiednik na Wyspach Brytyjskich określany jako kultura creswellska. Rozwój kultury hamburskiej trwał od początku Bøllingu (Hamburgian I) do końca Starszego Dryasu (Hamburgian II – grupa Havelte). Stanowiska zaliczane do tego kompleksu spotyka się głównie w północno-zachodniej Europie (Holandia, północne Niemcy, Dania) oraz w Polsce (Stapert 2000, 176; Burdukiewicz 1987; 1989). Opisywane ostatnio znaleziska hamburskie na północnej Ukrainie, Białorusi i Litwie stanowią wciąż przedmiot dyskusji (Zaliznyak 1999a, 204;

1999b, 254). Wyróżnikami kultury hamburskiej i starszej fazy kultury creswellskiej są charakterystyczne jednozadziorce (wykrojce) oraz przekłuwa-cze typu Zinken. W Allerødzie, w miarę rozszerzania ekumeny, pojawiają się na Niżu zespoły reprezentujące tzw. grupy Federmesser, które są odpowiednikiem zespołów tylczakowych (azylskich) z terenów Francji. W tym samym czasie na obszarze dzisiejszych Wysp Brytyjskich, wówczas połączonych z kontynentem, zanika kultura creswellska i pojawiają się tzw. zespoły *Penknife Point Industry* oraz późniejsze, określane mianem *Long Blade Technology* (Barton i Dumont 2000).

Odrębnym zagadnieniem są kierunki oddziaływań. Przyjęcie wersji przenikania wpływów kulturowych tylko z południa na północ, zgodnie z postępującą poprawą(?)¹ warunków klimatycznych, byłoby z pewnością zbyt uproszczeniem. Wziąwszy pod uwagę długość tego okresu i częste wahania klimatyczne końca plejstocenu, przemieszczanie ludności oraz idei musiało dokonywać się wielokierunkowo.

ZESPOŁY AZYLSKIE I PROCES AZYLIANIZACJI

Zarysowane powyżej procesy stanowią tło dla rozwoju zjawiska nazywanego kompleksem z tylczakami. Gdy zmiany klimatyczne związane z interstadiem allerødzkim rozszerzyły i przesunęły strefę lasów w kierunku północnym, na obszarze dawnego zasięgu kultury magdaleńskiej pojawiły się zespoły narzędzi krzemieniowych z tylczakami łukowymi i licznymi krępyimi drapaczami. Proces upowszechniania się tylczaków łukowych i krótkich drapaczy określany jest często w literaturze terminem „azylianizacja”. Niektórzy badacze wysuwają sugestie, by wszystkie postmagdaleńskie zespoły tylczakowe w zachodniej Europie zaliczać do „azylienu”. Szeroki obszar występowania tego typu inwentarzy narzędziowych, wskazuje na bardziej złożony charakter zjawiska i konieczność wydzielenia grup lokalnych.

„Azilien”, rozpoznany i wyodrębniony w 1889 roku przez Eduarda Piette’a, jest kulturą epipaleolityczną południowo-zachodniej Europy, która pojawiła się pod koniec ostatniego zlodowacenia i objęła swym zasięgiem południową Francję i obszary pograniczne. Jej nazwa utworzona została od jaski-

ni Mas-d’Azil w północnych Pirenejach. Dla wszystkich zespołów azylskich charakterystyczne jest występowanie licznych krępych drapaczy odłupkowych i ostrzy azylskich, czyli niewielkich ostrzy wiórowych z łukowym tylcem, występujących w wielu odmianach, oraz niekiedy jedno- lub dwurzędowych płaskich harpunów z poroża jelenia.

Na Niżu Europejskim zespoły z podobnymi narzędziami opisał H. Schwabedissen (1954) i określił mianem Federmesser-Gruppen. Później wielu badaczy, akcentując powszechność tego zjawiska, określało je wspólną nazwą, np. „krąg tarnowiański” od stanowiska Tarnowa koło Wrześni (Kozłowski, Kozłowski 1975, 246) lub Rückenspitzen-Kreis (Ikingier 1998), bądź używano terminu azylianizacja (*l’azilianisation*) dla określenia specyfiki zmian

¹ Dla wielu wyspecjalizowanych społeczności paleolitycznych ocieplenie oznaczało trwałe pogorszenie warunków życia i prawdopodobnie było odbierane jako „kłęska ekologiczna”.

Ryc. 2. a – człowiek z łukiem(?) z Grottes des Fadets (wg Pozzi 2004); b – fragment łuku (?) z Mannheim-Vogelstang w południowych Niemczech (wg Rosendahl et al. 2006)

Fig. 2. a – A man with a bow (?) from Grottes de Fades (after Pozzi 2004); b – a bow fragment (?) from Mannheim-Vogelstang in the southern Germany (after Rosendahl et al. 2006)

kulturowych (Bordes, Sonnevill-Bordes 1979, 450; Kozłowski 1999, 108).

Związek zmian w inwentarzach narzędziowych z postępującym ociepleniem klimatu skłaniał wielu badaczy do traktowania ich jako adaptacji do zmieniających się warunków środowiska. W Polsce takie poglądy prezentował R. Schild (1975), wskazując na powiązanie typów narzędziowych z formacjami roślinnymi (las brzozowy lub sosnowy). O ile synchronizacja pojawienia się zespołów z tyczakami z interstadiem allerdzkim jest potwierdzona również na terenach polskich (Chmielewska 1978) i powszechnie akceptowana, to trudno przy obecnym stanie wiedzy o warunkach środowiskowych zweryfikować dalej idące wnioski o takim powiązaniu. Z drugiej strony należy pamiętać, że wielu badaczy sugeruje całkowitą niezależność fenomenów

kulturowych względem fluktuacji klimatycznych i środowiskowych (np. Leroi-Gourhan 1967), ale nie ukrywam, że nie podzielam tego poglądu.

Zmiany narzędziowe polegające na masowym pojawieniu się niewielkich ostrzy, głównie różnych form tyczaków, wiąże się najczęściej z rozpowszechnieniem łuku (Thévenin 1999, 18). Niektórzy badacze przypuszczają, że łuk wynaleziony został już przez ludność kultury solutrejskiej (Rozoy 1992), jednak brak jest zabytków potwierdzających bezpośrednio tę hipotezę. Najstarszym zabytkiem były do tej pory strzały ze Stellmoor (Rust 1943), datowane na 12680-11590 cal. BP (Rosendahl et al. 2006), czyli na Młodszy Dryas i będące wyposażeniem myśliwych kultury ahrensburjskiej. O użytkowaniu łuku we wcześniejszych okresach wnioskowano pośrednio, na podstawie niewielkich rozmiarów wielu tyczaków

graweckich, ostrzy Font-Robert (Lansac 2004, 32), jednozadziorców solutrejskich oraz małych tyczaków i liściaków, a także mikrolitów geometrycznych spotykanych na stanowiskach magdaleńskich i epigraweckich. Na tej podstawie jako pierwsze dowody na używanie łuku podawano np. znaleziony w jaskini San Teodoro na Sycylii szkielet kobiety z grotem krzemiennym wbitym w kość miednicy lub szkielet dziecka z Grotta dei Fanciulli w Ventimiglia (Liguria, Włochy) z grotem tkwiącym w kręgosłupie. Odkrywczy tych szkieletów sądzą, że były to groty strzał (Bachechi et al. 1997), ale przecież nie można wykluczyć ostrzy oszczepów. Brak było do niedawna znalezisk łuku, a potwierdzone wielokrotnie licznymi zabytkami użytkowanie miotaczy oszczepów przez górnopaleolitycznych myśliwych zwiększało sceptycyzm badaczy. Ostatnie doniesienia

wydają się jednak potwierdzać wczesne użytkowanie łuku. Fragment drewna sosnowego (ryc. 2b), pochodzący z Mannheim-Vogelstang w południowych Niemczech (Rosendahl et. al. 2006), posiada modyfikacje wykonane ręką człowieka nadające mu cechy łuku i jest z dużą wiarygodnością datowany na 14680 ± 70 BP (17737 ± 165 cal. BP). Odpowiada to wczesnej kulturze magdaleńskiej. Niestety, znalezisko jest fragmentaryczne i – co przyznają sami autorzy – nie można tej interpretacji uznać za jedynie możliwą. Ich wątpliwości budzą m.in. jego niewielkie rozmiary (ok. 110 cm po rekonstrukcji), co nie wydaje się uzasadnione, ponieważ w zaskakują-

cy sposób odpowiada wielkości łuku przedstawionego na płycie z Fadets, prawdopodobnie pierwszym wizerunku łuku z epoki magdaleńskiej (ryc. 2a). Wydaje się bardzo prawdopodobne, że był on użytkowany równoległe z miotaczami oszczepów, podlegając technicznym modyfikacjom i wypierając je z czasem, jako bardziej przydatny w środowisku leśnym. Jego rozpowszechnienie datuje się od początku Allerødu, wraz z pojawieniem się zespołów azylskich. Brak jest na to bezpośrednich dowodów w postaci znalezisk strzał lub łuku, ale rozmiary i ciężar ostrzy azylskich jednoznacznie wskazują na używanie ich jako grotów strzał.

PODSTAWY FUNKCJONOWANIA GRUP AZYLSKICH NA TLE SPOŁECZNOŚCI PÓŹNEGO PALEOLITU

Wyróżnienie kultury azylskiej przez E. Piette'a w 1889 roku wynikało przede wszystkim ze specyfiki jej wytworów i skłoniło go do uznania kompleksu azylskiego za *l'époque de transition*, czyli etap przejściowy pomiędzy paleolitem i neolitem. W miarę upływu czasu i licznych nowych odkryć okazało się, że zespoły te są dużo starsze, niż początkowo przypuszczano i, wykazując duże zróżnicowanie, ukazują tylko jeden z wielu modeli kulturowych późnego paleolitu, podlegający wielu regionalnym modyfikacjom. Możliwe jest jednak określenie „standardu azylskiego”, pozwalającego na wyodrębnienie klasycznego zestawu wyrobów kamiennych i kościanych.

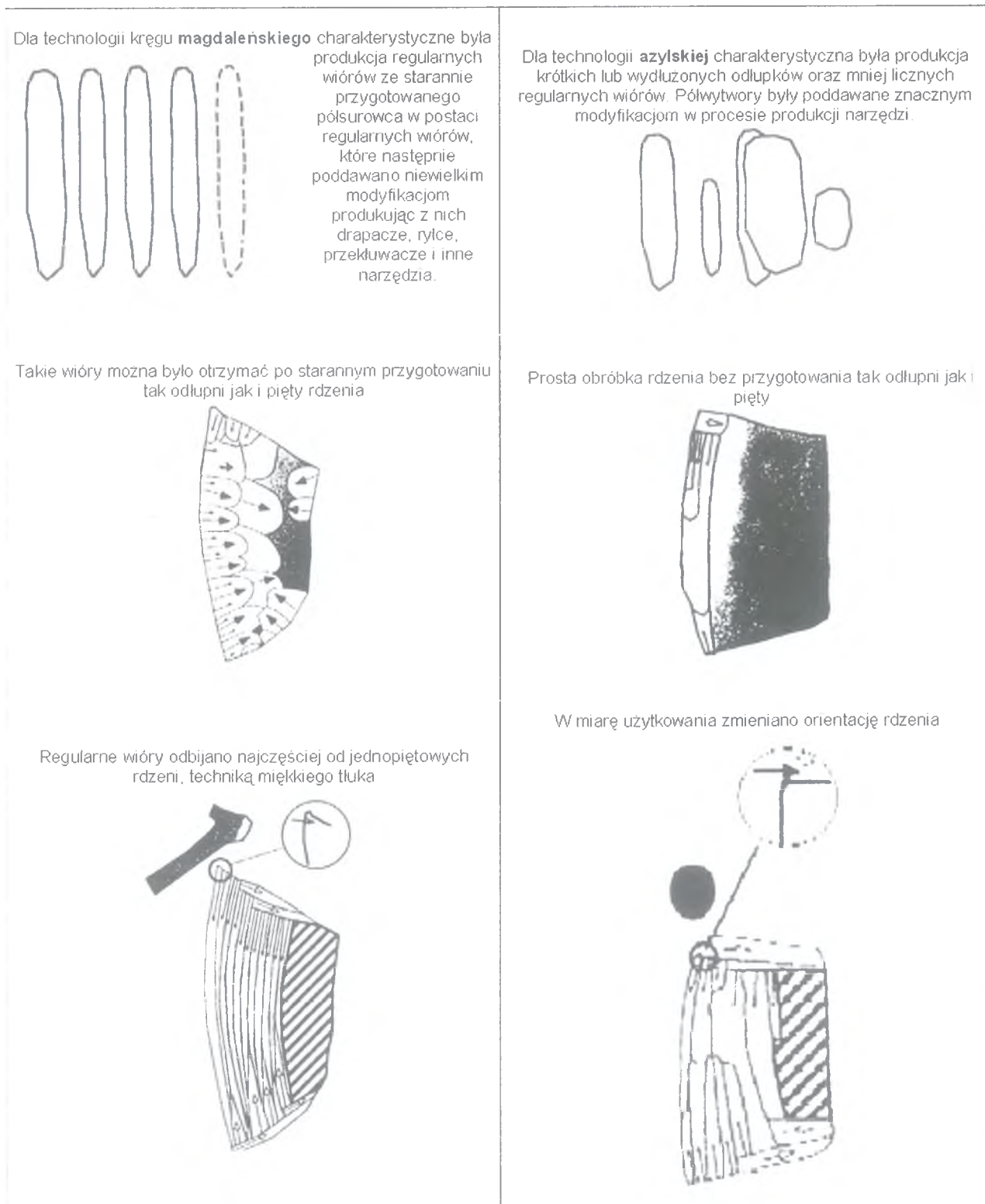
Wyroby kamienne

Pojawienie się zespołów azylskich, o odróżnialnych cechach technologicznych i morfologicznych, jest wynikiem konglomeratu czynników kulturowych. Za jeden z najistotniejszych elementów odejścia od kompleksu magdaleńskiego uważana jest zmiana technologii wytwarzania wyrobów kamiennych. Przyczyny tych zmian spróbuję poddać analizie w innym miejscu, natomiast tu chciałbym przedstawić schematyczny zarys zmian technologicznych i morfologicznych narzędzi (ryc. 3). Istotnym elementem porównawczym są różnice pomiędzy tech-

nologią stosowaną przez społeczności magdaleńskie a technikami kręgu azylskiego. Nastąpiła zasadnicza zmiana doboru surowca oraz obróbki materiału wyjściowego (rdzeni, wiórów i odłupków). W szczególności znacznemu uproszczeniu uległy techniki ich przygotowania oraz obróbki, co rzutowało również na formy wyrobów, a zwłaszcza zredukowanie ich zestawu.

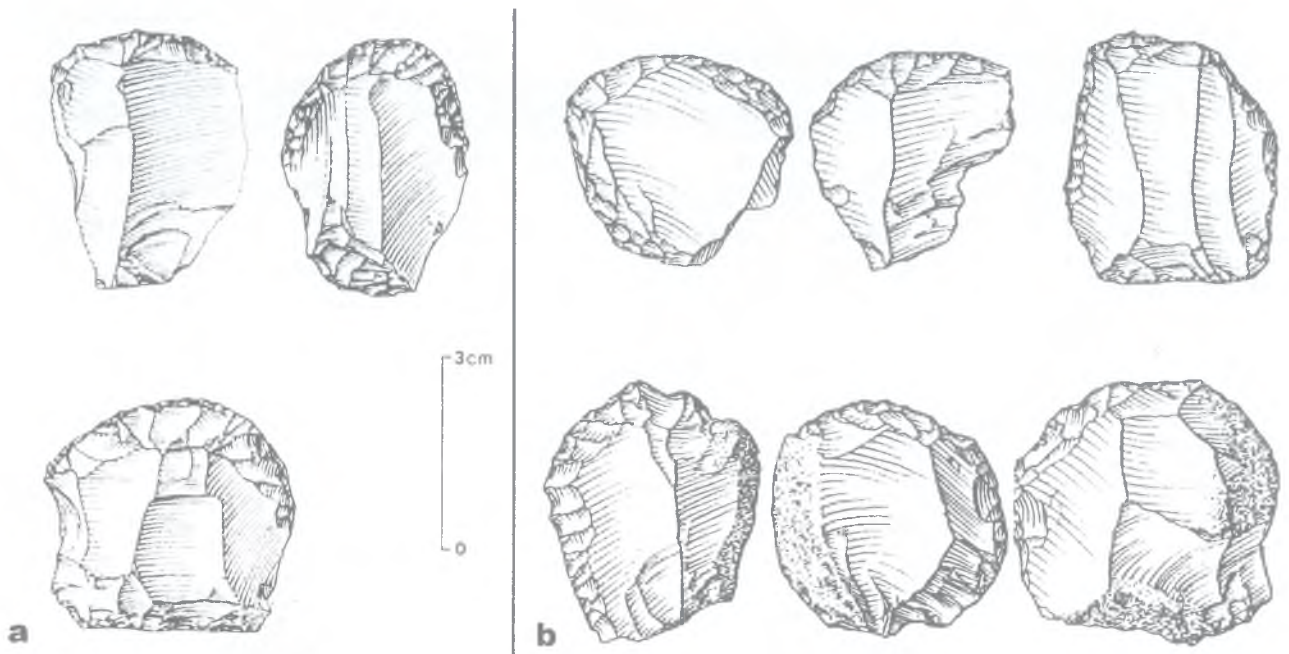
Główną zmianą było porzucenie podstawowej w kręgu magdaleńskim techniki starannego przygotowania rdzeni, z których otrzymywano długie i regularne wióry. Rdzenie azylskie były mniejsze, wielopiętowe i o często zmienianej orientacji, co wynikało z dążenia do uzyskania odłupków lub krótkich wiórów. Kolejnym, różnicującym elementem było rozpowszechnienie techniki miękkiego tłuczka kamiennego z piaskowca lub wapienia (*pierre tendre, soft stone*), który wyparł technikę miękkiego tłuczka z surowca organicznego (*percussion direct organique, antler percussion*, zob. Pelegrin 2000).

Jest to oczywiście uproszczony schemat, jednakże odzwierciedla istotę przemian technologicznych, a na niektórych stanowiskach przebiega w sposób modelowy. Przykładem mogą być warstwy 3A i 3B w Pont d'Ambon, gdzie obserwujemy typowe przejście od przewagi starannie przygotowanych, standaryzowanych, długich i cienkich wiórów, do odwrócenia proporcji na korzyść odłupków i krótkich wiórów. Jednocześnie zmienia się proces

Ryc. 3. Technologia wytwarzania wyrobów krzemiennych (przygotowania półwytworów) w magdalenienie i azylienie (wg Valentin 1999, zmodyfikowane)

Fig. 3. The technology of flint tools (blank production) in the Magdalenian and the Azilian (after Valentin 1999, modified)

Ryc. 4. Drapacze azylskie: a – wg Célérie 1993; b – wg Roussot-Larroque 1979

Fig. 4. Azilian scrapers: a – after Célérie 1993; b – Roussot-Larroque 1979

przygotowania rdzeni. Dla młodszej fazy kultury azylskiej typowe są rdzenie przyzmatyczne, o słabo przygotowanych piętach i niezaprawionych odtupniach (Célérier et al. 1997, 334).

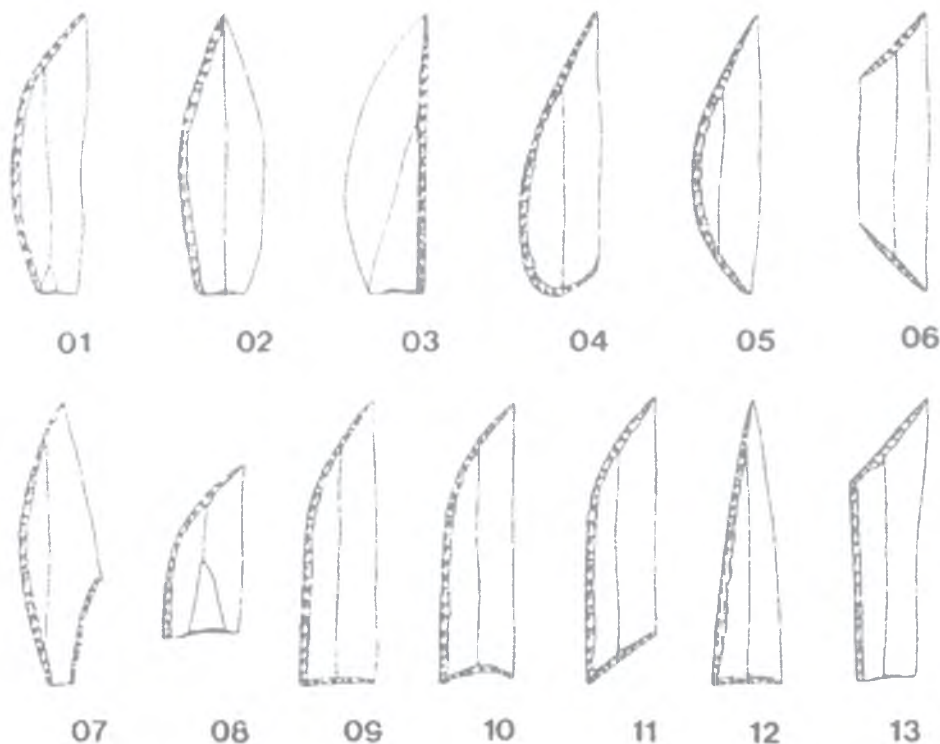
Drapacze

Podstawową cechą drapaczy azylskich jest znaczne zmniejszenie ich długości w porównaniu z drapaczami magdaleńskimi. Gwałtownie spada liczba smukłych drapaczy wiórowych, na rzecz krótkich i krępych drapaczy odłupkowych, często z dookolnym drapiskiem lub z retuszem boków. Wykazują one wyraźne podobieństwo do późniejszych drapaczy mezolitycznych. Charakterystyczną cechą zespołów azylskich jest duży udział drapaczy przy zmniejszającej się ilości rylców (wskaźnik drapaczy zawsze większy od wskaźnika rylców, $IG > IB$). Ze względu na dużą unifikację morfologiczną, drapacze są słabym elementem różnicującym zespoły azylskie. Wykazując natomiast wyraźną tendencję ewolucyjną, pozwalają łatwo odróżnić zespoły magdaleńskie od azylskich. Wśród krótkich i krępych drapaczy azylskich najbardziej charakterystyczne dla tego okresu są formy krążkowe, podkrążkowe i wachlarzowate, rzadziej z drapiskiem prostym (ryc. 4). Zdarzają się czasem egzemplarze o cechach zgrze-

beł (szersze niż dłuższe) i również, choć rzadko, spotykane są drapacze smukłe.

Tylczaki

Tylczakami, według polskiej terminologii, nazywane są wszystkie narzędzia z krawędzią równoległą lub ukośną do osi, uformowaną stromym retuszem tylcowym przynajmniej na dwóch trzecich długości wióra (Ginter, Kozłowski 1990, 97). W tej pracy mianem tym będą określane najbardziej diagnostyczne wyroby azylskie, czyli ostrza z retuszem tylcowym. Mają one swoje odpowiedniki w poprzednich okresach, poczynając od tylczaków chatelperrońskich przez ostrza tylcowe kompleksu gawecckiego oraz stosunkowo rzadkie tylczaki łukowe w zespołach magdaleńskich. Azylskie tylczaki wyróżniają się specyficznymi cechami: niewielkimi rozmiarami i charakterystycznie zaretuszowanym tyłcem. Występują w wielu odmianach, od najbardziej typowych, z łukowym tyłcem, poprzez załamane boku retuszowanego na różnych wysokościach i egzemplarze z tyłcem prostym lub lekko zagiętym. Rozmaicie jest formowana podstawa narzędzia. Wiele form tylczaków azylskich ma później swoje odpowiedniki w narzędziach mezolitycznych, gdzie ze względu na mikrolityzację i geo-

Ryc. 5. Typologia tylczaków wg G. Célérie (1979, 1993).

1 – ostrze azylskie zwykłe (*pointe azilienne banale*): łukowe, bez przygotowanej podstawy; 2 – ostrze symetryczne (*pointe symétrique*): ostrze surowe jest przeciwieństwem wypukłego tylca; 3 – ostrze brzuchate (*pointe ventrue*): tylec prosty i ostrze przeciwległe wypukłe; 4 – ostrze z podstawą zaokrągloną (*pointe à base arrondie*): tylec łukowy schodzący do podstawy i zaokrąglający ją lub tworzący ostry łuk; 5 – segment – ostrze w kształcie wycinka koła lub dwuostrzowe (*pointe en segment de cercle ou bipointe*): krzywizna tylca schodząca do podstawy i do ostrza, bok przeciwny tworzy przy podstawie i wierzchołku dwa mniej lub bardziej ostre zakończenia; 6 – ostrze częściowe (*pointe partielle*), dwukrotnie złamane lub z bokiem wióra umieszczonym pomiędzy dwoma półtylcami, a reszta generalnie nienaruszona: warianty lub wersje niedokończonych segmentów łukowych; 7 – ostrze z podstawą zwężoną (*pointe à base rétrécie*): z tylcem regularnie łukowym, bok przeciwny ostry rozpoczyna się u podstawy skośnym półtylcem, który tworzy niewielki karb (zadzior) aż do wydzielenia trzonka; 8 – ostrze krótkie (*pointe courte*): wariant ostrza 1, wyróżnia się tym, że długość jest mniejsza od dwóch szerokości; 9 – ostrze Malaurie (*pointe de l'abri Malaurie*): tylec prosty w dwu trzecich długości, łukowy na końcu ostrza; podstawa przygotowana normalnym półtylcem (prostym), bok ostry jest równoległy do części prostej tylca; 10 – ostrze Malaurie: wariant z podstawą wklęsłą (*à base tronquée concave*); 11 – Ostrze Malaurie: wariant z podstawą skośną (*à base tronquée oblique*); 12 – ostrze z prostym tylcem (*pointe à dos rectiligne*): wysmukłe półtylec podstawy zmienny; 13 – ostrze z załamanym tylcem (*pointe à dos anguleux*): tylec prosty przedłużony przez półtylec skośny, który determinuje rodzaj ostrza; podobny do ostrzy cresswelskich

Fig. 5. Typology of backed points according to G. Célérier (1979, 1993). 1 – simple Azilian point (*pointe azilienne banale*): curved, without base preparation; 2 – symmetrical point (*pointe symétrique*): both backed and opposite edge are convex; 3 – ventral point (*pointe ventrue*): straight backed edge and convex opposite edge; 4 – point with rounded edge (*pointe à base arrondie*): curved backed edge and rounded or curved retouched base; 5 – segment – segment-like point or double point (*pointe en segment de cercle ou bipointe*): curved backed edge with opposite edge form two more or less sharp points on a top and on a base; 6 – partial point (*pointe partielle*), double angular or with edge between two truncations: sub-types of curved segments or unfinished curved segments; 7 – point with point with thinned base (*pointe à base rétrécie*): curved backed edge, non-retouched opposite edge with oblique truncation at the base which forms a shoulder or a tang; 8 – short point (*pointe courte*): sub-type of point 01, length is shorter than its double width; 9 – Malaurie point (*pointe de l'abri Malaurie*): straight backed bladelet with arched point (straight backed edge in two thirds of its length); with retouched straight base and opposite straight edge parallel to backed edge; 10 – Malaurie point: with concave base (*à base tronquée concave*); 11 – Malaurie point with oblique base (*à base tronquée oblique*); 12 – point with straight backed edge (*pointe à dos rectiligne*): slender, with variable retouched base; 13 – point with angular backed edge: straight backed edge (*pointe à dos anguleux*) lengthened by an oblique truncation, which determines a type of point, similar to Cresswellian points

metryczne formy zaliczane są do kategorii zbrojników.

Rozmaitość morfologiczna tylczaków spotykanych na późnopaleolitycznych stanowiskach w Europie skłaniała badaczy do opracowywania typologii tych narzędzi. Próbę taką podjął G. Célérier (1979, 1993), dokonując podziału na 13 typów (ryc. 5). W ostatnim czasie inny podział, uwzględniający przestrzenno-czasowy aspekt występowania tylczaków na stanowiskach późnopaleolitycznych, przedstawiła w swojej pracy E.-M. Ikingier (1998). Należy wspomnieć, że tę problematykę poruszali również inni badacze (np. de Sonneville-Bordes, Perrot 1956). W Polsce próbę określenia genezy polskich zespołów z tylczakami na podstawie analizy typologicznej podjął S.K. Kozłowski (1987). Ostatnie lata wydają się przynosić zmniejszenie znaczenia typologicznej analizy inwentarzy narzędziowych na rzecz wszechstronnych badań technologicznych i funkcjonalnych.

Typologia zaproponowana przez G. Célérier (1979, 1993) opiera się na wcześniejszych opracowaniach D. de Sonneville-Bordes, jednak nie uwzględnia wszystkich możliwych aspektów morfologicznych. Jest ona tylko sporadycznie stosowana, głównie w opracowaniach autorów francuskich. Wydaje się, że jednym z powodów, dla których nie zyskała dużej popularności, jest zbyt mała precyzja opisu, utrudniająca śledzenie modyfikacji technologicznych w czasie i przestrzeni. Zaproponowany, przez G. Célérier podział jest czasami modyfikowany przez badaczy, czego przykładem są analizy typologiczne tylczaków ze stanowiska La Fru w Savoie, dokonane przez G. Piona (1997). Ponieważ wszystkie te próby bazują na podziale G. Célérier, postanowiłem go przedstawić.

Charakterystyczne dla inwentarzy azylskich jest zmniejszenie liczby ryłców w porównaniu z zespołami magdaleńskimi i innymi jednostkami taksonomicznymi schyłkowego paleolitu, jak kultura hamburska czy creswellska. Zmiany morfologiczne są istotne, choć podobnie jak w przypadku innych narzędzi obserwujemy głównie ich zmniejszenie na skutek zastosowania surowca odłupkowego. Wiórki tylcowe występują często, a ich udział jest zróżnicowany. Wielu badaczy zwraca uwagę na zależność liczby drobnych zabytków krzemiennych od metody i precyzji eksploracji stanowiska (Niederlender et al. 1956; Straus, Évin 1989). Natomiast problemem wciąż dyskutowanym jest kwestia ewo-

lucyjnego przejścia od technologii magdaleńskiej do azylskiej. Proces ten, być może, ukazują warstwy 5-3 na stanowisku Bois Ragot (Vienne) (zob. ryc. 6; Célérier et al. 1997) oraz grotta Renardières aux Pins (Charente) (Dujardin 2001; Boulestin, Dujardin 2001).

Wyroby z materiałów organicznych

Harpuny azylskie

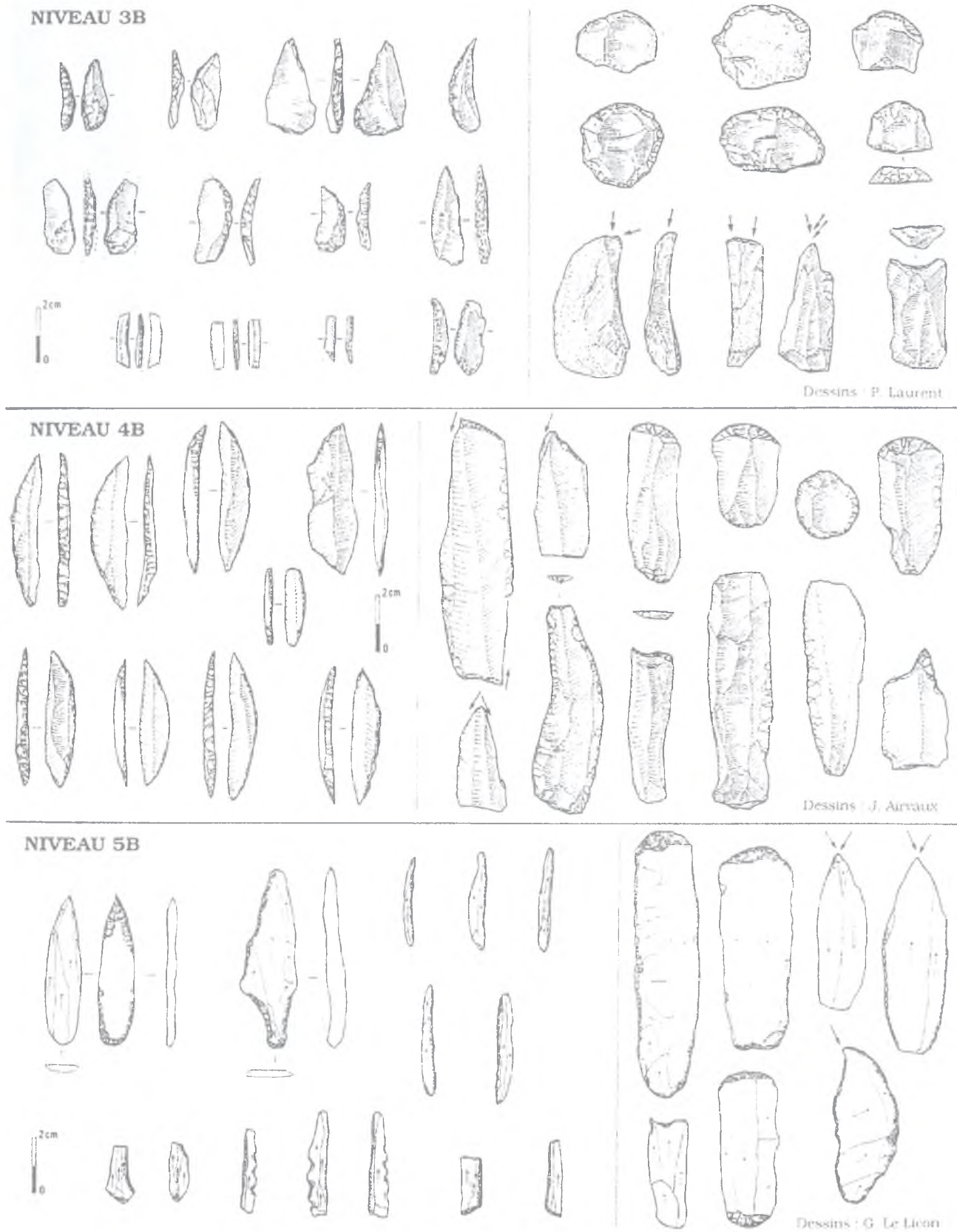
Harpuny, uważane za jeden z bardziej charakterystycznych zabytków tej kultury, spotykane są na niektórych stanowiskach azylskich, szczególnie w południowo-zachodniej Francji i w Pirenejach. Porównywane są one często z występującymi wcześniej harpunami magdaleńskimi z poroża renifera, od których się prawdopodobnie wywodzą (ryc. 7). Harpuny azylskie różnią się od magdaleńskich tak kształtem, jak i surowcem (ryc. 8). Są one płaskie, wykonane z poroża jelenia, często z okrągłym lub owalnym otworem przy podstawie, zwanym w literaturze francuskiej „dziurką od guzika” (*boutonnière*). Na ich związek genetyczny z harpunami magdaleńskimi wskazuje również podobny zasięg występowania.

Haczyki na ryby

Obok myślistwa i zbieractwa rybołówstwo nabiera prawdopodobnie w tym okresie coraz większego znaczenia. Wskazują na to znalezione na stanowiskach azylskich kościane haczyki na ryby (ryc. 9).

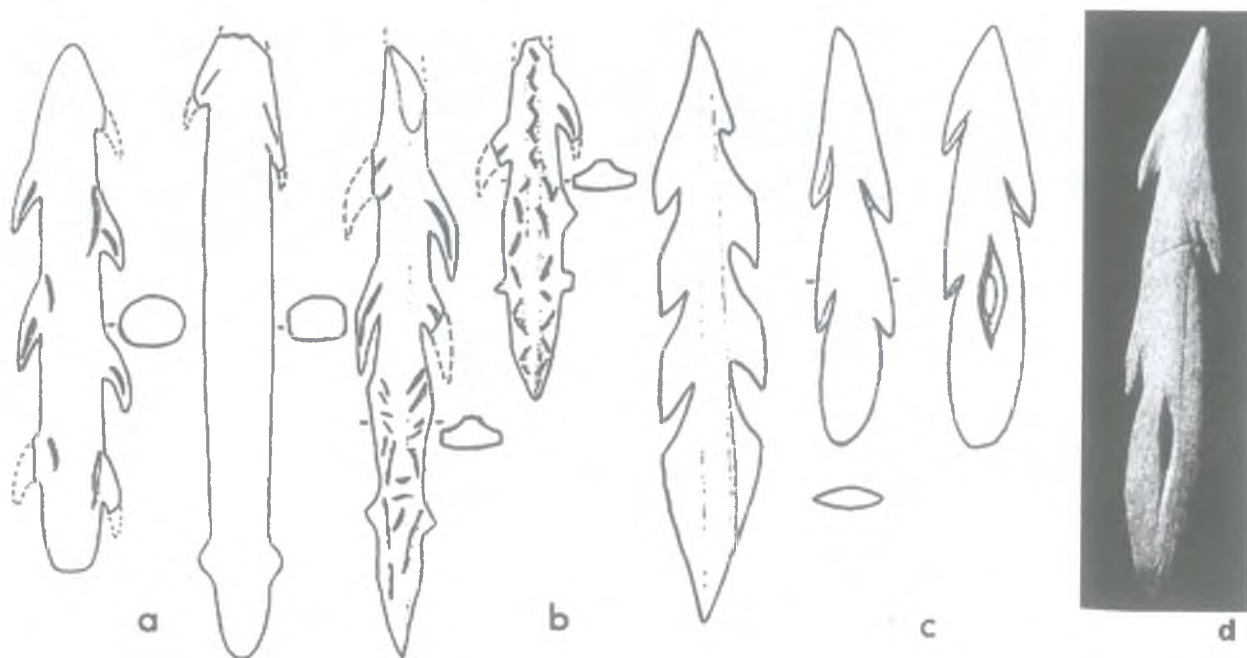
Płytki kościane

Płytki kościane, najczęściej z otworami, spotykane wcześniej na stanowiskach magdaleńskich (ryc. 10a) mają swoje odpowiedniki w zespołach azylskich (ryc. 10b). Pełniły prawdopodobnie funkcję ozdób lub ich elementów (łączniki). Prezentowana na rycinie płytka kościana z La Fru była perforowana serią otworów otrzymanych techniką „wiercenia naprzemiennego” (*forage alternatif*), realizowanego przy pomocy świdra osadzonego lub świdra łukowego. Ta technika, dotąd jeszcze nieznaną, pojawia się w Allerødzie jako wynalazek ludności kultury azylskiej (Pion 1997). Funkcja tego obiektu jest trudna do określenia. Można rozważać wiele wersji (np. element zawieszki lub grzebień z wyłamanymi zębami).

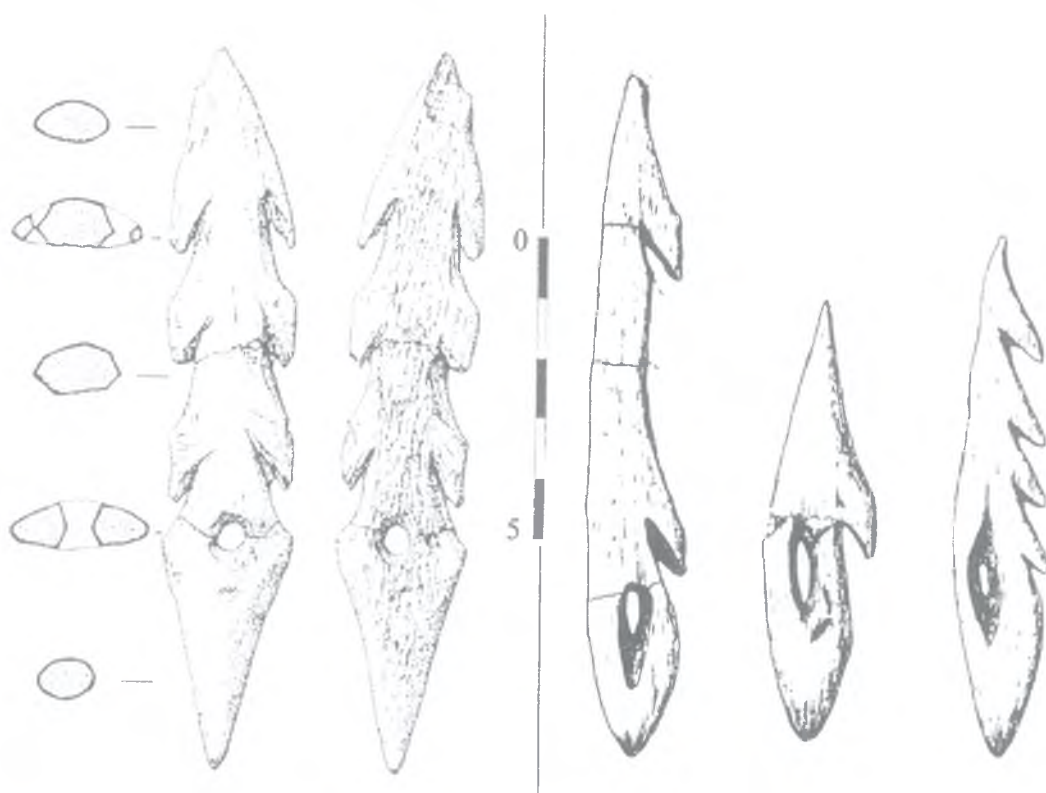
Ryc. 6. Model azylianizacji – ewolucja narzędzi krzemiennych na stanowisku Bois Ragot (wg Célérier, Chollet, Hantad' 1997)

Fig. 6. Model of Azillianization – evolution of flint tools at the site Bois Ragot (after Célérier, Chollet, Hantad' 1997)

Ryc. 7. Ewolucja harpunów w regionie południowo-zachodnim, od magdaleńskich (a) do typowych azylskich (c); d – harpun azylski z Balma la Margineda (a-c – wg Lorblanchet 1976; d – wg Martzluff 2001)

Fig. 7. Evolution of harpoons in the south-western area, from Magdalenian (a) to typical Azillian harpoons (c); d – Azillian harpoon from Balma la Margineda (a-c – after Lorblanchet 1976; d – after Martzluff 2001)

Ryc. 8. Harpun z poroża jelenia: a – z Pont d'Ambon (wg Célérier, Chollet, Hantad' 1997); b – z Cueva de los Azules (wg Fernandez-Tresguerres Velasco 1979)

Fig. 8. Harpoon made from red deer antler: a – Pont d'Ambon (after Célérier, Chollet, Hantad' 1997); b – Cueva de los Azules (after Fernandez-Tresguerres Velasco 1979)

Ryc. 9. Haczyk na ryby ze stanowiska Bois Ragot, Vienne (wg Chollet, Boutin, Célérier 1980)

Fig. 9. Fish hook from the site Bois Ragot, Vienne (after Chollet, Boutin, Célérier 1980)

a

b

Ryc. 10. Płytki kościane z otworami: a – ze stanowiska Mas d’Azil (Muzeum w Mas d’Azil; fot. J. Wolski); b – z La Fru, Savoie (wg Pion 1997)

Fig. 10. Perforated bone plates: a – from the site Mas d’Azil (Museum in Mas d’Azil); b – La Fru, Savoie (after Pion 1997)

Oprawy narzędzi

Oprawy narzędzi krzemiennych (drapaczy, rylców, noży), wykonane z materiałów organicznych (drewno, kość, róg), były zapewne jednym z pospolitszych przedmiotów użytkowych we wszystkich kulturach paleolitycznych. Większość z nich nie przetrwała do naszych czasów. Zdarzają się jednak, również w zespołach azylskich, doskonale zachowane zabytki, których przeznaczenie nie wzbudza wątpliwości (ryc. 11).

Ozdoby

Oprócz wspomnianych wcześniej ozdób kościanych, na wielu stanowiskach (np. Pont d’Ambon, Saint-Thibaud-de-Couz) spotykane są pozostałości

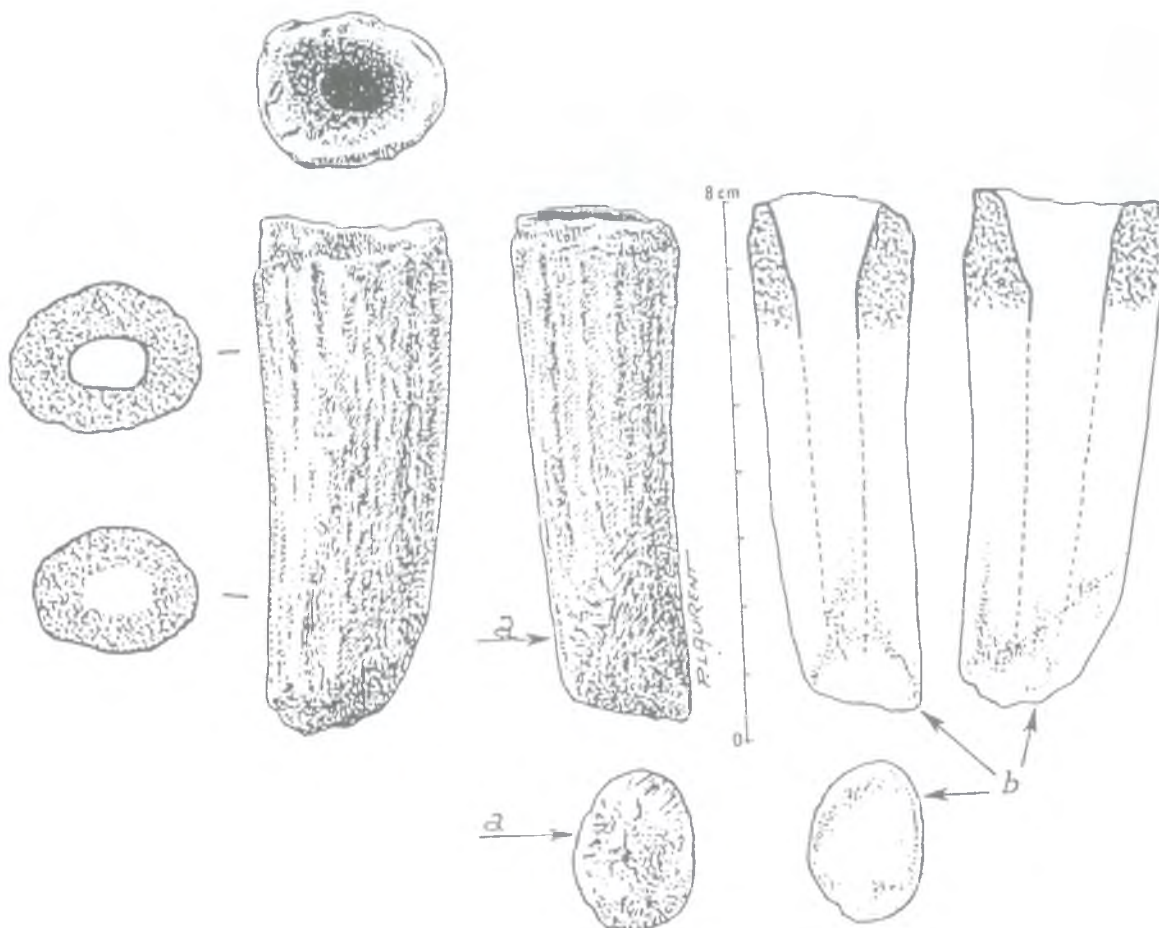
ozdób (naszyjników, wisiorków) wykonanych z muszli (ryc. 12), w tym często morskich (Taborin 1995).

Muszle te, powszechnie wykorzystywane przez kulturę magdaleńską, mogą stanowić źródło informacji o przemieszczaniu się grup ludzkich (Rozoy 1994). Oprócz muszli powszechnie używanym surowcem są zęby zwierzęce, spotykamy również ozdoby wykonane z płytek kościanych, a nawet z bursztynu (w Mas d’Azil).

Ryty i malowidła na otoczakach

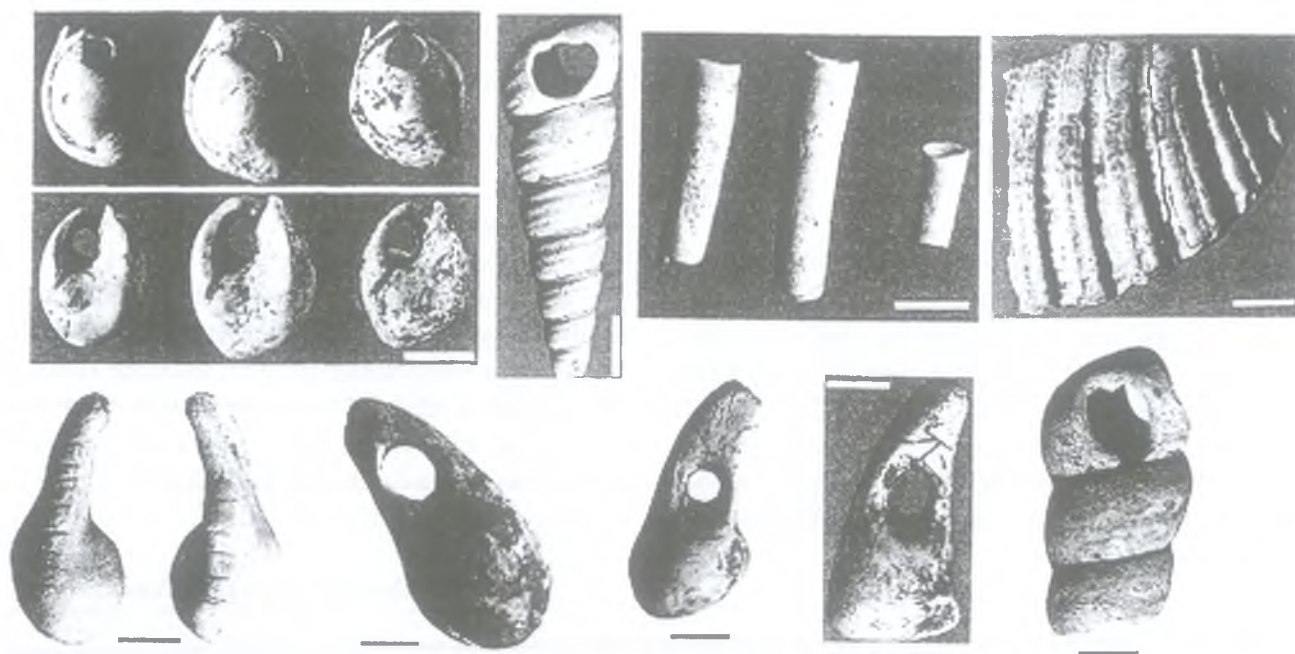
Charakterystyczną cechą tego okresu jest zanik realistycznych malowideł naskalnych i pojawienie się, o wiele uboższej od magdaleńskiego malarstwa

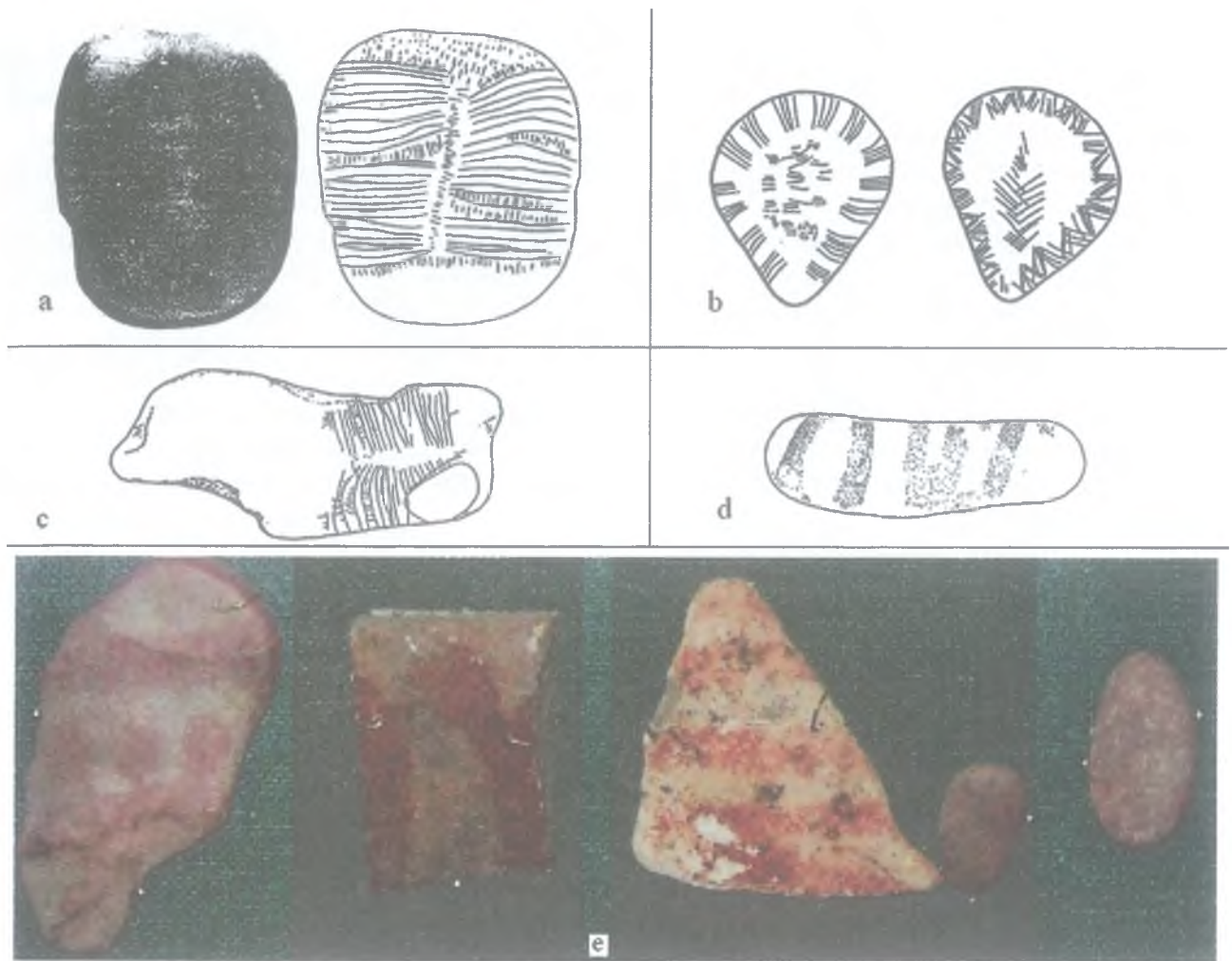
Ryc. 11. Fragment poroża jelenia pełniący funkcję oprawy narzędzia z La Fru (wg Pion 1997)

Fig. 11. Red deer antler fragment used as a haft from La Fru (after Pion 1997)

Ryc. 12. Ozdoby z muszli i zębów zwierzęcych ze stanowiska Pont d'Ambon (wg Célérier 1996)

Fig. 12. Ornaments made from shell and animal teeth from the site Pont d'Ambon (after Célérier 1996)

Ryc. 13. Otoczaki ryte (a, b, c) i malowane (d) z abri Rochedane (wg Thévenin 1982 zmodyfikowane); e – otoczaki malowane z Mas d’Azil (fot. J. Wolski)

Fig. 13. Engraved (a, b, c) and painted (d) pebbles from the Rochedane shelter (after Thévenin 1982, modified); e – painted pebbles from Mas d’Azil (photo. J. Wolski)

naskalnego, sztuki mobilnej, reprezentowanej przede wszystkim przez geometryczne ryty i malowidła na otoczkach (*galets gravés et peints*; zob. ryc. 13). Nieco rzadsze są zdobienia na płytkach kamiennych, w których widoczna jest ewolucja od przedstawień realistycznych w kierunku abstrakcyjnych.

Mimo swej skromnej postaci, sztuka azylska wprowadza nowe detale, jak chociażby wspomniane wcześniej elementy abstrakcyjne, które pomimo swego schematyzmu musiały posiadać istotne walory dla ówczesnych łowców. Sztuka abstrakcyjna szerzej upowszechniła się w mezolitic (Płonka 2003). Na obszarze Francji wyróżnia się trzy wielkie prowincje sztuki azylskiej (Thévenin 1982):

- Strefa pirenejska – charakteryzuje się otoczkami typu Mas d’Azil. Są to otoczki ryte, opasane wstęgami poprzecznymi, którym towa-

rzyszą liczne punktowania. Pozostałe dekoracje w tej strefie składają się z linii falistych, krowki, krzyży i owalnych kształtów;

- Grupa Périgord-Quercy – przynosi pojawienie się otoczek z jednym albo dwoma rodzajami rytów równoległych wzdłużnych – typ z abri Pagès (Rocamadur, Lot), podczas gdy te z abri Murat noszą linie poprzeczne, czasem oprawione w skośne kreski, palmety albo kratkowania (Niederlender et al. 1956);

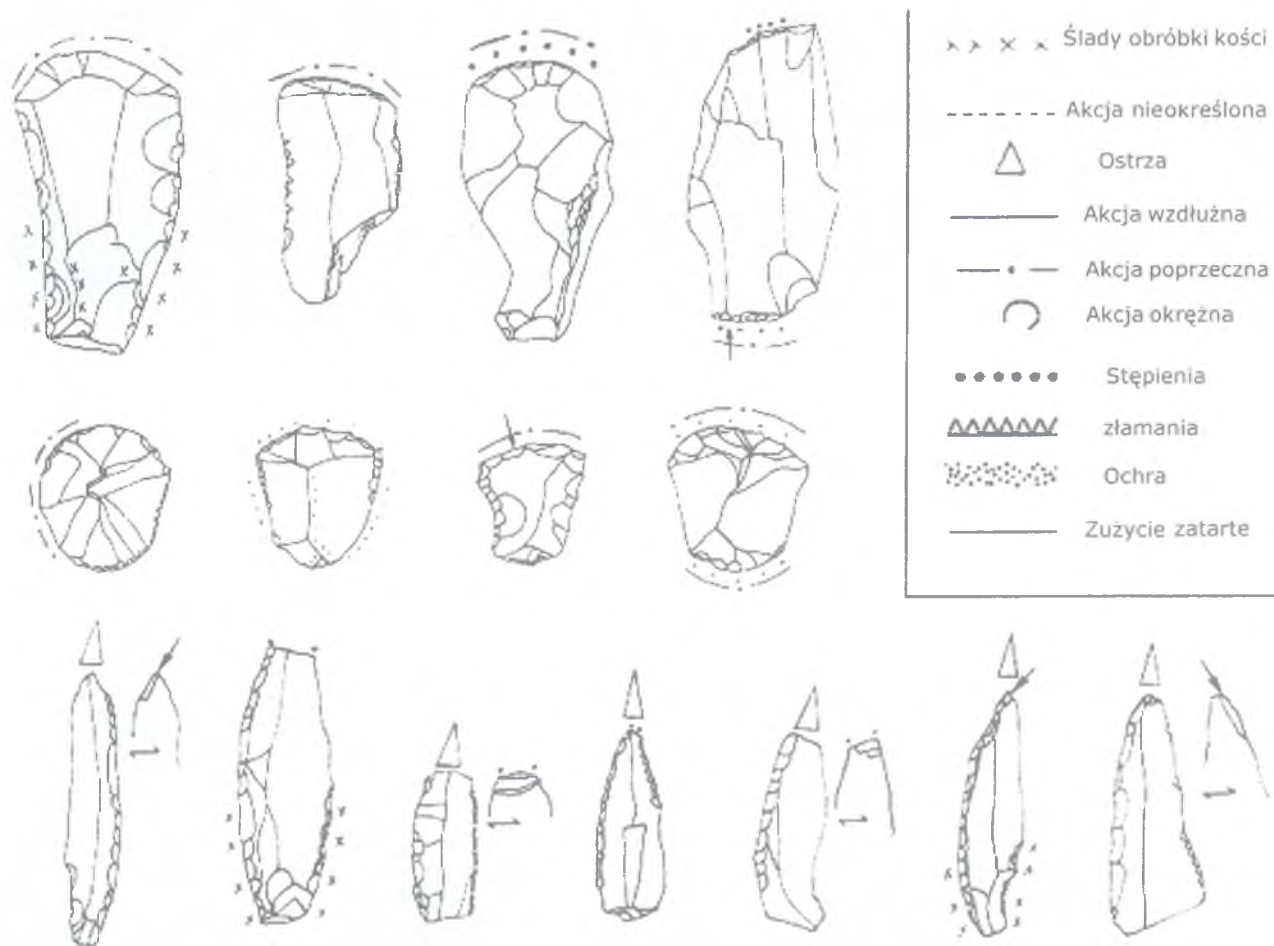
- Jura z zabytkami z Rochedane – są to otoczki ryte, z dwoma rodzajami znaków równoległych i otoczki malowane, gdzie dominują wstęgi poprzeczne i ciągi punktów. Oprócz znaków geometrycznych mamy tu również do czynienia z elementami sztuki realistycznej.

ZMIANY TECHNOLOGICZNE I MORFOLOGICZNE NARZĘDZI W ASPEKcie FUNKcjONALNYM

Funkcje artefaktów odnajdywanych na stanowiskach paleolitycznych nie są łatwe do rozpoznania. Ostatnie lata przyniosły duży postęp w tej dziedzinie, między innymi dzięki badaniom śladów użytkowania, analizie przestrzennej stanowisk i archeologii eksperymentalnej. Przykładem może być Saint-Thibaud-de-Couz (Bintz 1994, 1995), gdzie S. Philibert (1995) przeprowadziła analizę mikrośladów użytkowania na podstawie makrofotografii. Stwierdzono występowanie pozostałości substancji mineralnych (ochry) i organicznych oraz zróżnic-

wane ślady użytkowania na innych typach narzędzi. W przypadku drapaczy stwierdzano zawsze obróbkę skóry, natomiast wiórki, rylce i przekłuwacze noszą bardziej urozmaicone ślady użytkowania.

Wykazano, że w warstwach azylskich ślady obróbki kości lub materiału roślinnego są o wiele rzadsze niż w poziomach magdaleńskich (wyjątkiem były kościane oprawy ostrzy krzemienych). Trzeba zastrzec, że generalnie ślady obróbki kości i rogu w Saint-Thibaud-de-Couz są o wiele rzadsze niż w innych stanowiskach z tego okresu, gdzie tego typu

Ryc. 14. Analiza śladów użytkowania narzędzi z warstwy azylskiej w Saint-Thibaud-de-Couz (wg Philibert 1995, zmodyfikowane)

Fig. 14. Use-wear analysis from the Azillian layer at the site Saint-Thibaut-de-Couz (after Philibert 1995, modified)

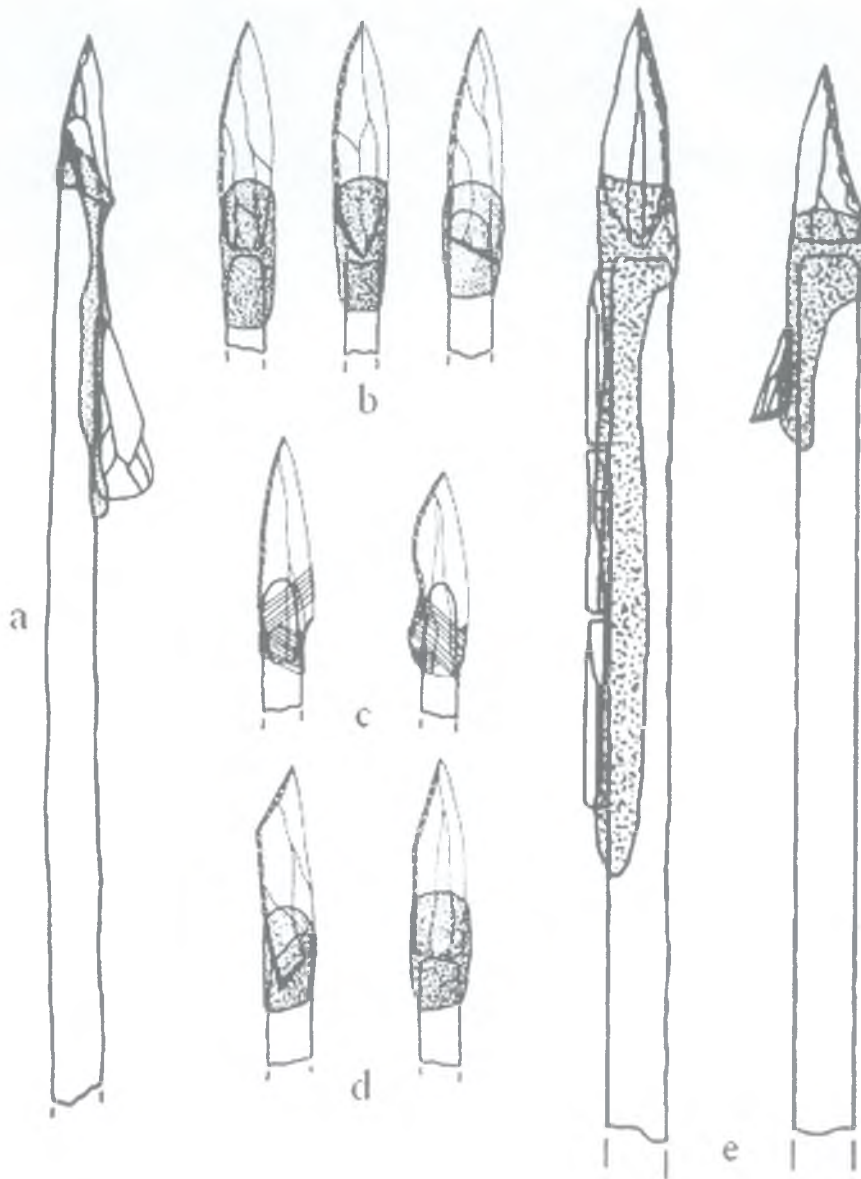
Ryc. 15. Strzały ze Stellmoor (wg Rust 1943)
 Fig. 15. Arrows from Stellmoor (after Rust 1943)

działalność jest powszechnie potwierdzana. Najczęściej stwierdza się ślady obróbki mięsa lub skóry, czyli ćwiartowania i przygotowania zwierzyny.

Analiza śladów użytkowania tylczaków azylskich potwierdziła wyniki podobnych badań przeprowadzonych wcześniej w Pont d'Ambon w Dordogne (Célérier, Moss 1983). O zastosowaniu ich jako elementów ostrzy broni miotanej (najprawdopodobniej strzał) świadczy, wg S. Philibert, zarówno morfologia, jak i ślady uszkodzeń wierzchołków (ryc. 14). Jak podaje autorka, podobne wyniki zostaną zaprezentowane w niepublikowanych jeszcze opracowaniach narzędzi ze stanowisk pirenejskich Balma Margineda i Balma de l'Abeurador.

Potwierdza to wcześniejsze przypuszczenia o związku pomiędzy rozprzestrzenieniem zespołów azylskich i rozpowszechnieniem użytkowania łuku. Łuk, jako broń myśliwska, sprawdzał się prawdopodobnie o wiele lepiej w zwartym środowisku leśnym niż miotacze oszczepów wykorzystywane

w kulturze magdaleńskiej do polowania na stada zwierząt stepowych. W omawianym okresie następuje prawdopodobnie odejście od użytkowania miotaczy. Nawet w społecznościach magdaleńskich, które przeżywają na niektórych obszarach aż do holocenu, broń ta zanika (Lansac 2004). Jak już wspominałem wcześniej, najstarszymi znaleziskami są łuk z Mannheim-Vogelstang i strzały ze Stellmoor znalezione w warstwie ahrensburgskiej tego stanowiska (ryc. 15). Sposoby zbrojenia ostrzy strzał tylczakami nie są nam znane, a wiele analogicznych znalezisk mezolitycznych skłania badaczy do prezentowania licznych hipotez na ten temat (ryc. 16). Niewątpliwie jednym z najistotniejszych czynników zmian morfologii narzędzi była konieczność dostosowania ich do nowych funkcji. Zbrojniki strzał musiały mieć znacząco mniejsze rozmiary niż te same elementy oszczepów, a drapacze do obróbki skór drobnej zwierzyny również były mniejszych rozmiarów.

Ryc. 16. Tylczaki jako zbrojniki strzał: a – wg Rozoy 1997; b-e – wg E.-M. Ikingera (1998)
 Fig. 16. Backed points as arrowheads: a – after Rozoy 1997; b-e – after E.-M. Ikingera (1998)

OSADNICTWO – ORGANIZACJA PRZESTRZENNA I SPOŁECZNA

Osadnictwo azylskie należy rozpatrywać w odniesieniu do poprzedzającego go osadnictwa magdaleńskiego. Zarówno organizacja przestrzenna obozowisk, jak i rozmiary skupisk artefaktów wskazują na zmianę trybu życia. Społeczności azylskie wydają się wykazywać większą elastyczność w korzystaniu z zasobów środowiska, odbywa się to kosztem obniżenia stopnia zorganizowania i liczebności

grup ludzkich. Stwierdzenia o kilkusobowych grupach myśliwych azylskich, prowadzących traperski tryb życia, nie znajdują co prawda pełnego potwierdzenia, jednakże niewątpliwie były to grupy mniej liczne niż magdaleńskie. Znaczną stabilizację osadnictwa magdaleńskiego potwierdzają badania organizacji przestrzennej obozowisk (Julien et. al. 1988), jak i wspaniale rozwinięta sztuka naskalna i mobil-

na, której powstanie nie jest możliwe bez większej stabilizacji osadnictwa. Potwierdzają to analogie pomiędzy kulturami magdaleńskimi i graweckimi, prezentującymi podobny model kulturowy.

Większa liczebność grup magdaleńskich, jak i stabilizacja osadnictwa, możliwa była w warunkach chłodnego stepu, obfitującego w sezonowo przemieszczające się duże stada zwierząt, co pozwalało na gromadzenie zapasów żywności. Wzrost zalęśnienia i pojawienie się zwierząt żyjących w małych stadach wymusiły zmianę sposobu zdobywania żywności, pociągając za sobą zmiany we wszystkich dziedzinach życia. Uwidacznia się to również w sposobach zaopatrzenia w surowiec krzemienisty, nie tylko na terenach Francji. Badania H. Flossa w Nadrenii wykazują, że w kulturze magdaleńskiej używano surowca dobrej jakości, pochodzenia zewnętrznego, importowanego w formie przygotowanej, natomiast grupy z tyłczakami łukowymi (Federmesser) miały zaopatrzenie gorzej zorganizowa-

ne. Surowiec był importowany w formie fragmentów nieprzygotowanych, a jego selekcja jest o wiele mniej staranna (Floss 2000, 89).

Wiele stanowisk azylskich wykazuje cechy krótkotrwałych stanowisk sezonowych, czego dowodzi analiza archeozoologiczna szczątków zwierzęcych i brak śladów dłuższego pobytu. W La Fru (Savoie) wśród szczątków zwierzęcych dominują dystalne kości kończyn, brak jest natomiast tych części szkieletu, na których znajduje się więcej mięsa. Można przypuszczać, że było ono transportowane dalej, do większych obozowisk stałych (Pion 1997). Wydaje się, że można rozważać możliwość organizowania dłuższych wypraw myśliwskich, których celem było zdobycie zapasów mięsa. Relatywnie mniejsza liczba stanowisk azylskich w stosunku do magdaleńskich (np. w Pirenejach w stosunku 5 do 1) wynikać może z trudności z wykryciem niewielkich i krótkotrwałych obozowisk azylskich, pozostawiających po sobie mniej widocznych śladów.

TRYB ŻYCIA – SPOSOBY ZDOBYWANIA POŻYWIENIA I ORGANIZACJA POLOWANIA

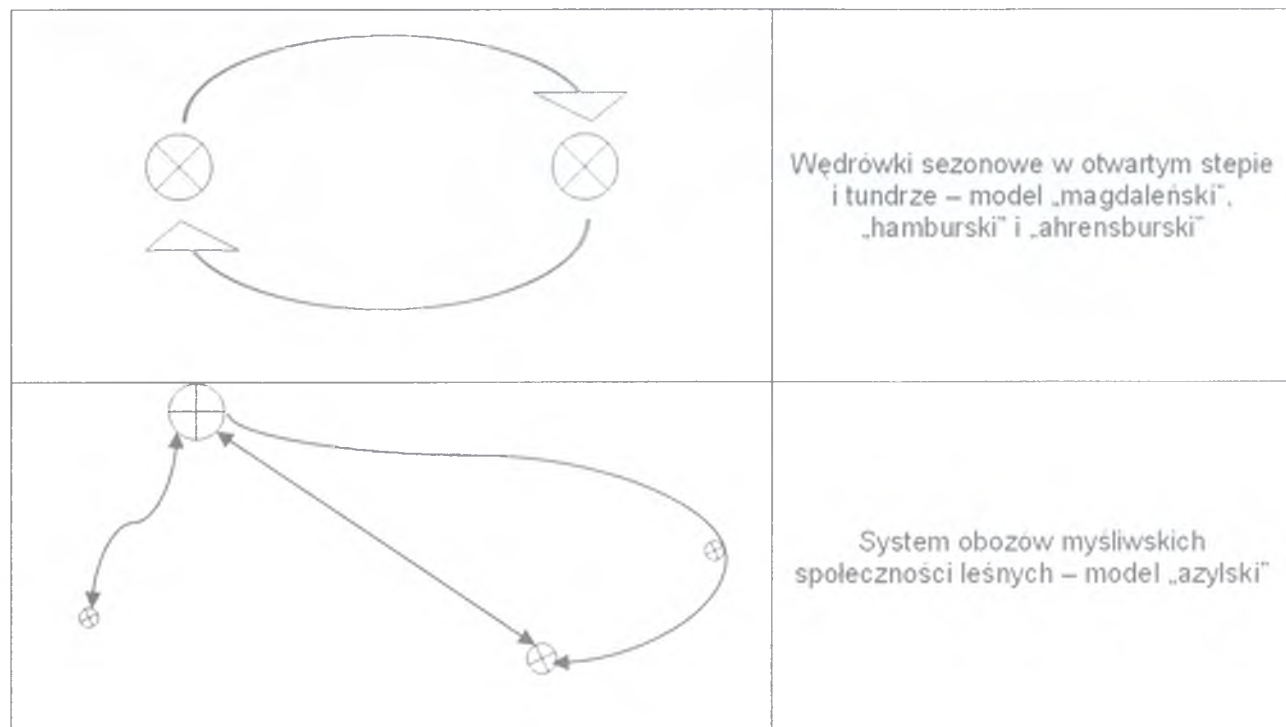
Wspomniane powyżej zjawisko zakładania przejściowych obozowisk myśliwskich mogło być elementem dominującej strategii zdobywania pożywienia w innych niż otwarty step warunkach środowiskowych. Taka strategia umożliwiała zdobywanie pożywienia i penetrowanie rozległych obszarów w warunkach zmieniającego się środowiska i rozszerzania się trudno dostępnych obszarów lasu i tundry parkowej oraz zmniejszania przestrzeni otwartego stepu.

Spółeczności kompleksu z tyłczakami łukowymi (azylskie) polowały na zwierzynę leśną (np. jeleni, łos, niedźwiedź brunatny, sarna, dzik, tur) oraz ptactwo, co potwierdzają liczne analizy archeozoologiczne. Niebagatelną rolę odgrywały połowy ryb (Chollet et al. 1980; Célérier 1994). Najprawdopodobniej w polowaniu pomagały już psy, których szczątki znajdowano już na stanowiskach magdaleńskich² oraz w warstwie azylskiej Pont d'Ambon (Célérier, Delpeche 1978). Zmiana strategii myśliwskiej nie byłaby możliwa bez istotnych przeobrażeń

w wyposażeniu i trybie życia. Pogłębia je mniejsza stabilizacja osadnictwa grup azylskich, która była jednocześnie czynnikiem przyspieszającym zmiany obserwowane w inwentarzach narzędziowych, polegające na zmniejszeniu narzędzi i mniej starannej, jakby niedbałej technice wykonania. Konieczne stały się ostrza o niewielkich rozmiarach, zapewniające daleki zasięg strzał, o wiele smuklejsze i lżejsze od grotów oszczepów. Zapoczątkowane przez kulturę azylską przemiany zostały później pogłębione przez społeczności mezolityczne (Rozoy 1999).

Oczywiście, przedstawione strategie życiowe ulegały wielu modyfikacjom i prawdopodobnie następowało ich wzajemne przenikanie. Krótkotrwałe obozy myśliwskie społeczności azylskich mogły być w sprzyjających warunkach wykorzystywane wielokrotnie przez kilka sezonów, tak jak np. w La Fru. Natomiast społeczności magdaleńskie, które zazwyczaj trzymały się szlaków wędrówek dużych stad zwierząt, mogły również modyfikować swoje zwyczaje w zmieniających się warunkach klimatycznych. Zróznicowanie środowiska pozwalało również na przeżycie bez przejmowania nowych wzorców, czego dowodem jest przetrwanie wielu grup magdaleńskich aż do Młodszeo Dryasu (Straus, Évin

² Bonn-Oberkassel (Bencke, Hanik 2002).

Ryc. 17. Propozycja dwóch podstawowych modeli strategii myśliwskiej w późnym paleolicie

Fig. 17. Proposal of two basic hunting strategies in the late Palaeolithic

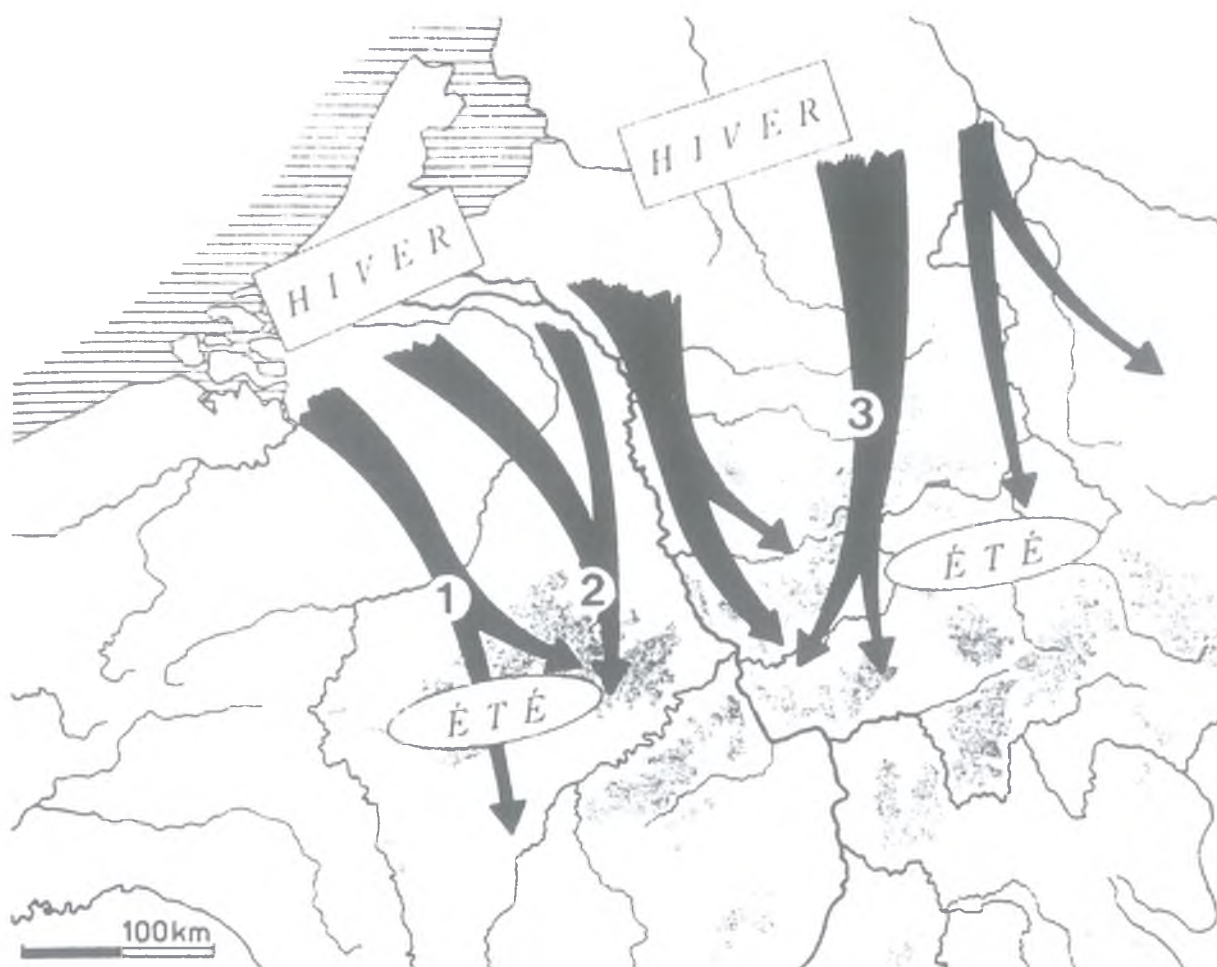
1989). Wszystkie te zastrzeżenia nie zmieniają istotnego zróżnicowania opisanych strategii (ryc. 17).

Obserwujemy czasami pozorną zbieżność zachowań ludności tych dwóch technokompleksów, na przykład podobny zasięg wędrowek określony na podstawie zasięgów importów krzemiennych (Floss 2000). Jednakże dokładna analiza pozyskiwanych surowców³ wskazuje, że przemieszczenia ludności magdaleńskiej odbywały się po tradycyjnie ustalonych szlakach, natomiast ludność azylska przemieszczała się wielokierunkowo, co uwidacznia się w postaci dużego spektrum rodzajów krzemienia, pozyskiwanego często przypadkowo na trasach wędrowek. W rezultacie obie społeczności pokonywały podobne odległości. Umożliwiło to w efekcie szybkie rozprzestrzenienie ludności kompleksu z tyl-

czakami łukowymi i upowszechnienie nowego modelu kulturowego w Europie. Większa elastyczność społeczności kompleksu azylskiego ułatwiała zdobywanie pożywienia w zmiennych warunkach środowiskowych, utrudniała natomiast tworzenie bardziej złożonych struktur społecznych, co zapewne uzewnętrzniło się między innymi w zaniku tradycyjnej sztuki magdaleńskiej.

Magdaleński wzorec sezonowych wędrowek, związany z istnieniem otwartych przestrzeni, pojawia się znowu wraz z ochłodzeniem Młodsze Dryasu i jest stosowany z powodzeniem przez społeczności ahrensburckie i świderskie (Schild 1975; Baales 1999, 2000), które żyjąc w środowisku tundrowym, polowały na stada reniferów przemieszczające się w rytm pór roku (ryc. 18).

³ Wśród 23 000 artefaktów w warstwie magdaleńskiej w Andernach wyróżniono 5 typów krzemienia, natomiast niewielki zespół Federmesser, liczący 2 800 sztuk, składał się z 12 typów krzemienia (Floss 2000, 88).

Ryc. 18. Wędrówki wiosenne reniferów pomiędzy pastwiskami zimowymi na nizinach północnych a letnimi pastwiskami górskimi. Stanowiska ahrensburgskie: 1 – Remouchamps, Ardeny; 2 – Karstein, Eifel; 3 – „Höhler Stein”, Westfalia (wg Baales 2000)

Fig. 18. Reindeer spring migrations between winter pastures in the northern plain and summer pastures in the mountains. Ahrensburgian sites: 1 – Remouchamps, Ardennes; 2 – Karstein, Eifel Region; 3 – „Hohler Stein”, Westphalia (after Baales 2000)

KOMPLEKS AZYLSKI, CZY TECHNOKOMPLEKS Z TYLCZAKAMI ŁUKOWYMI?

W literaturze archeologicznej stanowiska z obszaru północnej Francji określane są często jako Federmesser, a nie azylskie. Brak jest jasnych kryteriów różnicujących, co przyznaje wielu autorów (Bodu, Valentin 1997; Baales, Street 1999), uznając potrzebę dokonania podziałów o charakterze bardziej geograficznym niż kulturowym. Rozstrzygnięcie, czy jest to podejście słuszne, zależy od zdefiniowania samego pojęcia, jak i wskazania genezy zespołów azylskich i niżowych stanowisk z tyłczakami, określanymi najczęściej jako Federmesser.

Trudno wyjaśnić formowanie się kompleksu azylskiego bez analizy poprzedzającej go sytuacji

kulturowej. Podłożem do jego powstania była na większości obszarów Francji kultura magdaleńska w swej końcowej fazie, bardzo już zróżnicowana, co ma swoje odbicie w zróżnicowaniu zespołów azylskich. Klasyczne zespoły magdaleńskie z południowo-zachodniej Francji i Pirenejów rozprzestrzeniają się w kierunku północno-wschodnim, gdzie powstają ich lokalne odmiany na rozległych obszarach od północno-wschodniej Francji i pogórza Alp. Na obszarze starowysoczyznowym pojawiają się zróżnicowania lokalne kultury magdaleńskiej, czego dowodzą znaleziska sztuki mobilnej (stylizowane figurki, naszyjniki) z Petersfels i Gönnersdorf,

modyfikacje narzędziowe, np. *Magdalénien à navettes* (Allain et al. 1985; Sacchi 2003, 101) oraz pojawienie się na wschodzie zespołów magdaleńskich z trójkątami, mających swój odpowiednik w zespołach epigraweckich z narzędziami geometrycznymi. W tym czasie obserwujemy elementy oryginalne w mobilnej sztuce magdaleńskiej, jak przedstawienia zwierzęce i figury geometryczne typu azylskiego w Ranchot w Jurze, liczniej też występują drapacze odłupkowe (David 1997, 225). Modyfikacje te, będące odejściem od górnopaleolitycznego wzorca, występują nieco wcześniej w peryferyjnych regionach kompleksu magdaleńskiego.

Klasyczna kultura azylska, taka, jaka została zdefiniowana przez E. Piette'a, pojawia się jednak nie na peryferiach, ale na rdzennym obszarze magdaleńskim, w południowo-zachodniej Francji i w Pirenejach. Następuje to dość późno, czego dowodem są nie tylko datowania warstw azylskich w tym regionie (Straus, Évin 1989, 150-151), ale również występowanie wczesnych harpunów azylskich czy otoczków z rytami i malowidłami również w tym miejscu. Wydaje się, że zespoły azylskie w Pirenejach cechują się najsilniejszymi związkami z tradycjami magdaleńskimi, które przetrwały tam prawdopodobnie do końca Allerødu ze względu na specyficzne warunki środowiskowe.

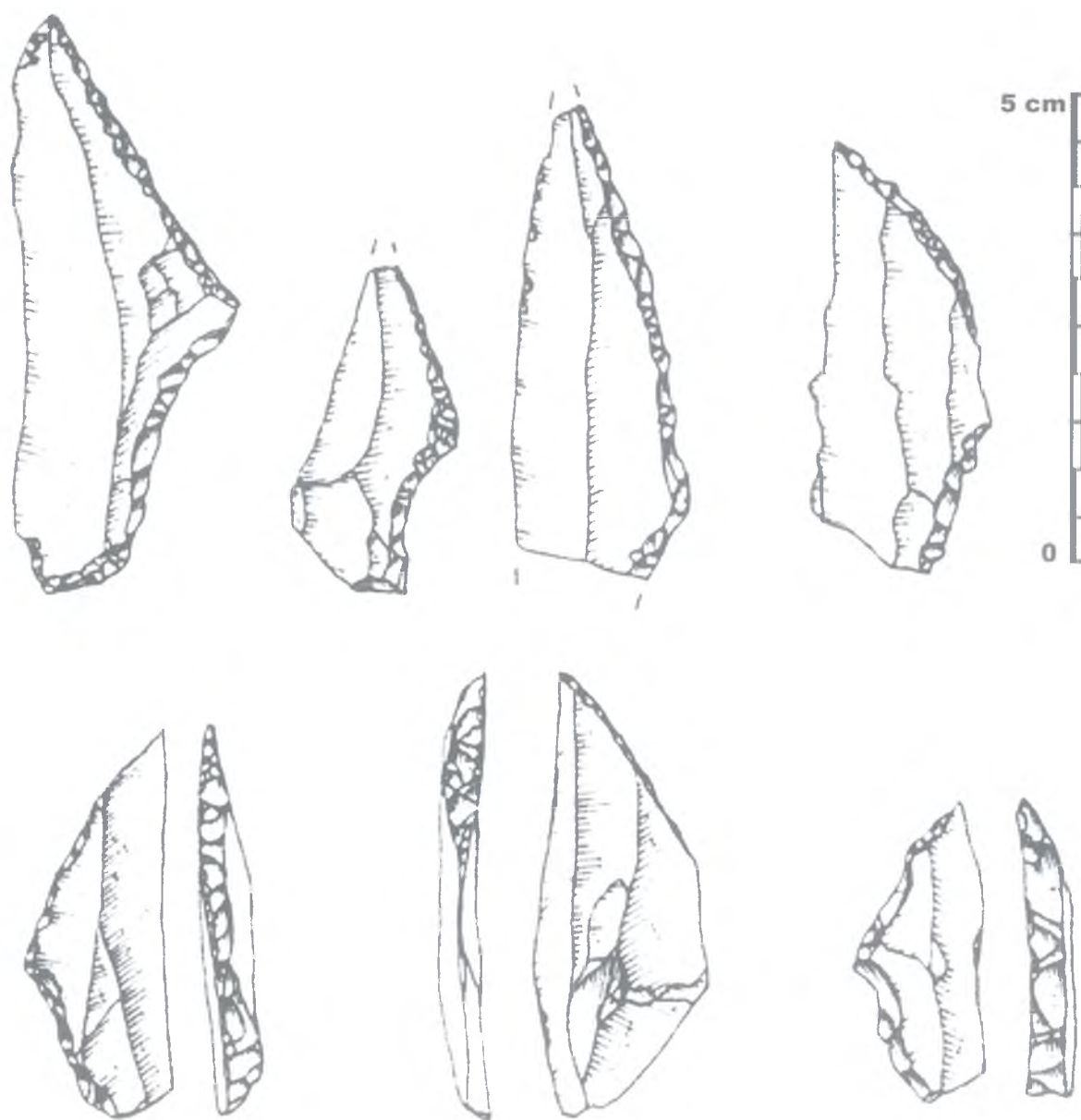
Faza klasyczna kultury azylskiej w Pirenejach przypada na koniec interstadiału Allerød i rozwija się aż do końca Młodsze Dryasu, a nawet dłużej. Jej przejawy są znane z warstwy 6 grotty Moulin Troubat (Barbaza 1997, 316), z Mas d'Azil (Delporte 1979), poziomu D w La Tourasse, Saint-Martory (Girard, Moser, Orliac 1979, 643), Rhodes II (Ardèche) i na innych stanowiskach. W Andorze, na stanowisku Balma la Margineda otoczki ryte określane są jako typologicznie i chronologicznie późniejsze (Martzluff 2001). Liczne i zróżnicowane zabytki kościane z Troubat mogą być interpretowane jako dziedzictwo magdaleńskie.

Późne pojawienie się klasycznych zespołów azylskich, w momencie, gdy istnieją alternatywne odmiany epipaleolitycznych przystosowań kulturowych, jak „Bouverien” i „Valorguien” na południowym wschodzie Francji czy tzw. „Laborien” z Borie del Rey, zespoły z ostrzami Malaurie na obszarze południowo-zachodnim czy zespoły azylskie z Alp Północnych i Jury, powoduje dodatkowe trudności interpretacyjne. Zróżnicowanie francuskich zespołów z tylczakami łukowymi wywołuje potrze-

bę zdefiniowania klasycznej kultury azylskiej jako jednostki taksonomicznej. Najbardziej zasadne byłoby stosowanie jako kryterium różnicującego obecności harpunów płaskich, takie kryterium ograniczyłoby tę jednostkę do obszaru Pirenejów i południowo-zachodniej Francji. Pojawienie się na stanowiskach w północnej części Francji wyraźnych wpływów kultur Niżu Europejskiego i Wysp Brytyjskich (creswellskich, Federmesser i ahrensberskich) wskazuje, że na tych terenach doszło na przełomie Bøllingu i Allerødu do przemian kulturowych, których schemat odpowiada pojawieniu się zespołów azylskich na południu. Jeśli powstanie zespołów tylczakowych na Niżu było procesem równoległym, to trudno w tym wypadku mówić o azylianizacji jako przejmowaniu wzorców, ale o procesie kulturowym. Natomiast elementy azylskie są wyraźnie widoczne w innych zespołach niżowych, co wykazała E.-M. Ikiniger (1978). Wyraźne wpływy północne zarówno w zespołach szwajcarskich, jak i Jury i północno-zachodniej Francji dowodzą, że były to oddziaływania wzajemne.

Według poglądów R. Newella i T. Constandse-Westermann, przytaczanych przez J.-G. Rozoy (1998), ośrodkiem genetycznym niżowych kultur tylczakowych „azyloidalnych” w rodzaju Federmesser oraz niektórych cresswellskich było jedno duże społeczne terytorium, w miejscu zalanej obecnie morzem i połączonej delty paleo-Tamizy i Renu. Ta bardzo atrakcyjna, ale niemożliwa obecnie do zweryfikowania hipoteza wydaje się dość dobrze tłumaczyć podobieństwo zespołów tylczakowych na Niżu Europejskim i ich dość wczesne pojawienie się.

W obecnej chwili nie można wyjaśnić tych wyraźnych wpływów w azyloidalnych zespołach północnej Francji, jeżeli nie przyjmiemy ich wcześniejszego pojawienia się na Niżu. Obecność tylczaków łukowych zarówno w wielu zespołach cresswellskich, jak i hamburskich sugeruje wzajemne współistnienie i powiązania kompleksów z tylczakami i jednozadziorcami, co sygnalizowano już wcześniej (Burdukiewicz 1987; Wolski 2002). Technologiczne i morfologiczne podobieństwo jednozadziorców i tylczaków (stromy retusz tylcowy) oraz wyraźnie północna proveniencja tylczaków z załamanym tyłcem (*pointe à dos anguleux*) wskazują na taką możliwość (ryc. 19). Jednak nie wywodziłbym północnych zespołów z tylczakami bezpośrednio z kultury hamburskiej, jako że różnice w trybie życia i preferowanych modelach społeczno-gospodarczych są

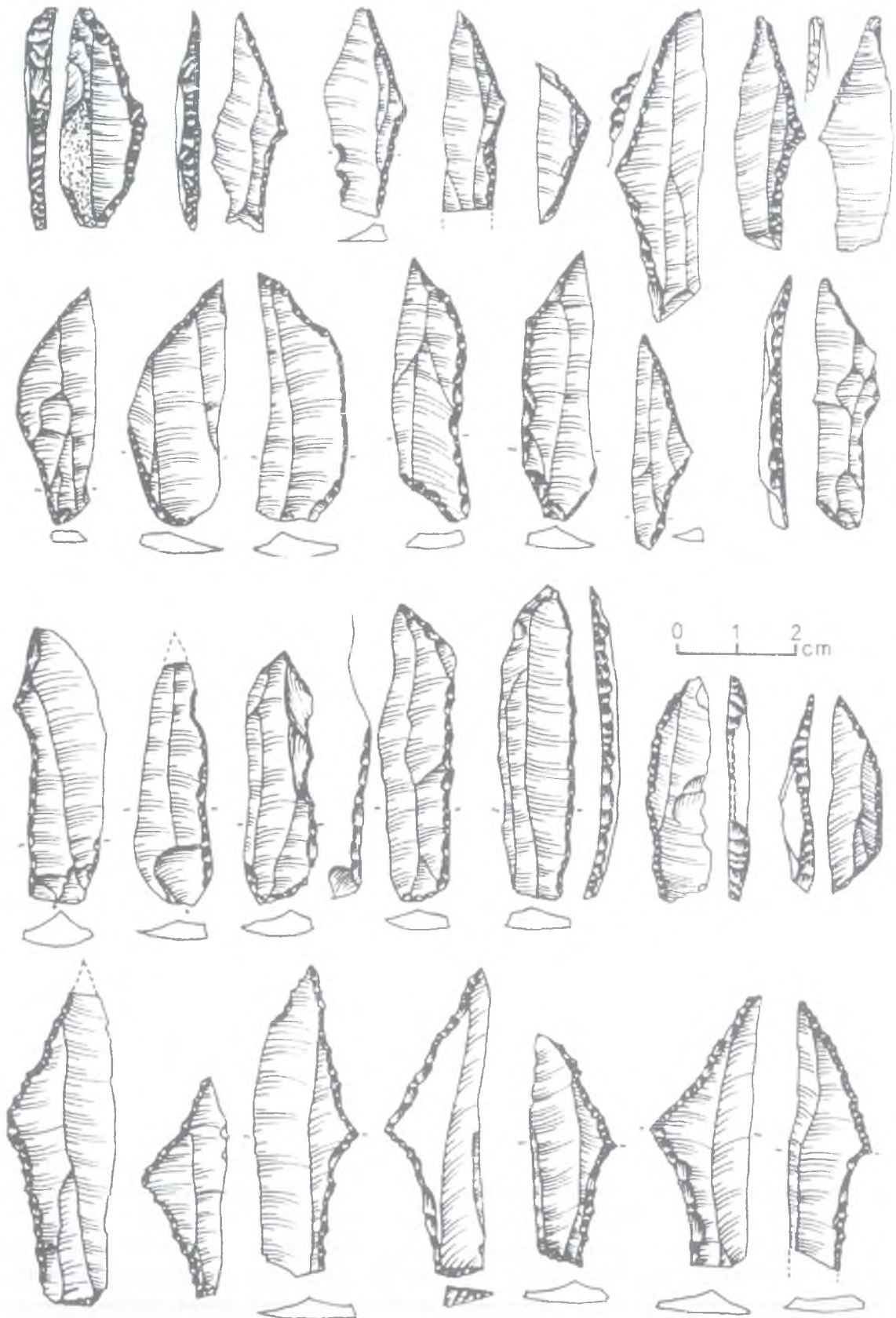
Ryc. 19. Tylczaki z załamany tyłcem (*pointe à dos anguleux*) ze stanowisk magdaleńskich Marolles-sur-Seine i Le Grand-Canton z Basenu Paryskiego (wg Alix i inni 1993)

Fig. 19. Angular backed points (*pointes à dos anguleux*) from Magdalenian sites Marolles-sur-Seine and La Grand-Canton in Paris Basin (after Alix et al. 1993)

zbyt duże. Bardziej prawdopodobne wydaje się współistnienie społeczności magdaleńskich, hamburskich iazylskich, zakończone rozpowszechnieniem wzorów tylczaków łukowych i zanikiem zespołów z jednozadziorcami na skutek ocieplenia klimatu w interstadiale Bølling-Allerød.

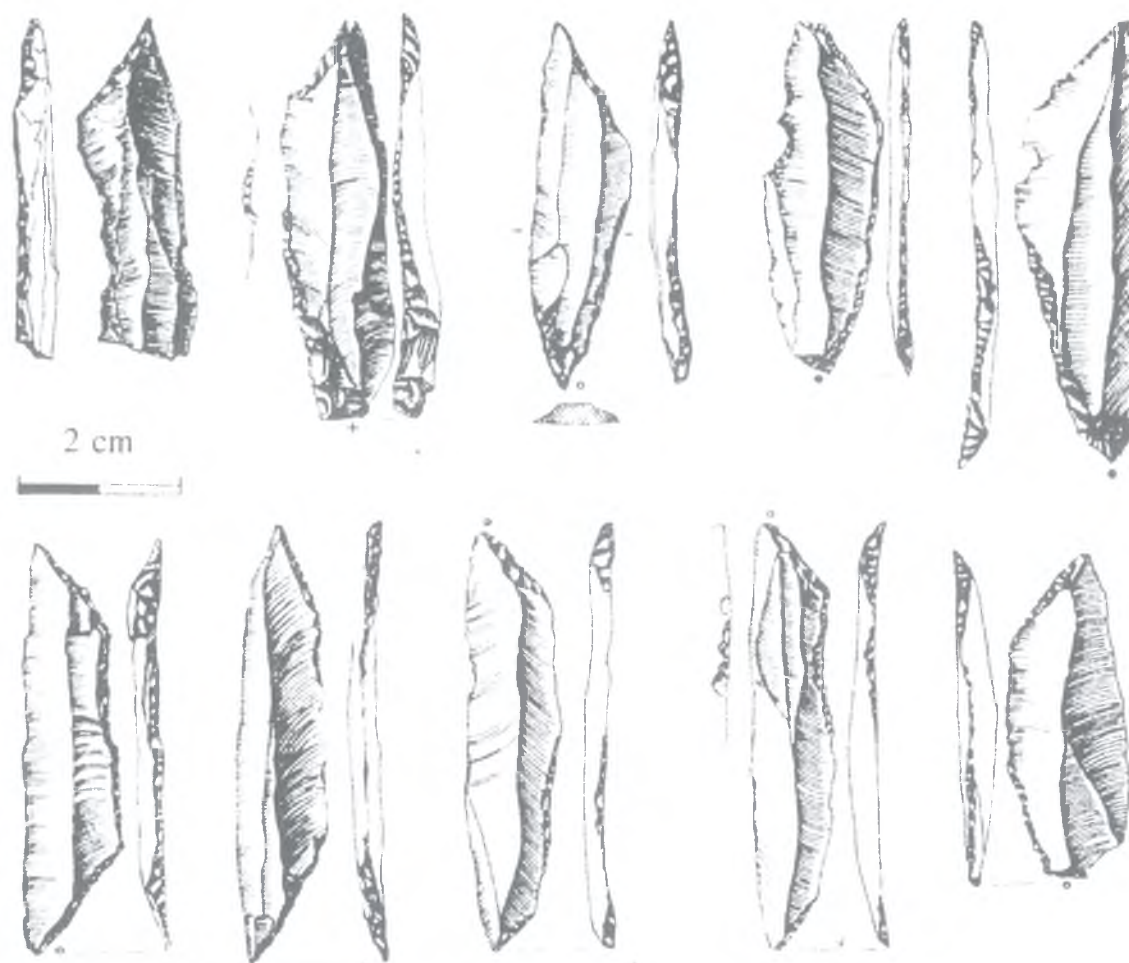
Badania na terenach Polski również dostarczają wielu dowodów na występowanie licznych tylczaków łukowych na stanowiskach hamburskich, o czym mogłem się przekonać, biorąc udział w ba-

daniach J. M. Burdukiewicza w kompleksie stanowisk Olbrachcice-Siciny-Siedlnica w dolinie Kopanicy. Zjawisko to sygnalizował wcześniej wielokrotnie J.M. Burdukiewicz w licznych opracowaniach (1985, 1987, 2000) (ryc. 20). Wczesne pojawienie się tylczaków łukowych na stanowiskach holenderskich (Stapert 2000), prawdopodobnie już od początku Allerødu, również wydaje się potwierdzać wcześniej cytowaną hipotezę miejscowej genezy zespołów tylczakowych (ryc. 21).

Ryc. 20. Jednozadziorce i tylczaki ze stanowiska Olbrachcice 8 (wg J.M. Burdukiewicza 1985)

Fig. 20. Shouldered points and backed points from Olbrachcice 8 (after Burdukiewicz 1985)

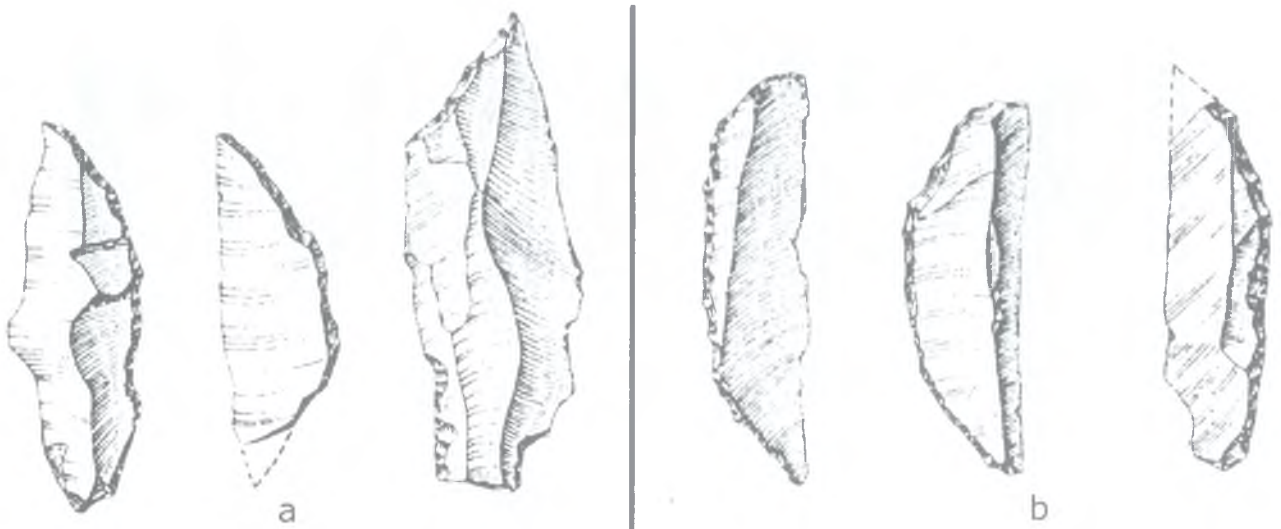

Ryc. 21. Ostrza Cheddar z allerodzkiego stanowiska Zeijen w Holandii (wg Stapert 2000)

Fig. 21. Cheddar points from the Allerød site Zeijen in the Netherlands (after Stapert 2000)

Dość późne datowanie (Bølling-Allerød) magdaleńskich zespołów we wschodniej Turynii (Nebra, Oelknitz, Königsee-Garsitz, Allendorf; zob. Feustel 1979), w których występują zarówno jednozadziorce, jak i tylczaki łukowe (ryc. 22), wskazuje na konieczność uwzględnienia możliwości współistnienia grup o cechach magdaleńskich, hamburskich i tylczaków łukowych w omawianym okresie, co rzadko jest brane pod uwagę. Ich współwystępowanie w Bøllingu i Allerødzie wiązałoby się ze zróżnicowaniem środowiska przyrodniczego na rozległych obszarach obejmujących pas wyżyn i otwierającą się dla osadnictwa strefę Nizy Europejskiego. Wzajemne ich przenikanie i konwergentny rozwój kulturowy widoczny jest w strefach styku tych kręgów w ewolucji narzędzi (Burdukiewicz 1989).

W świetle tych rozważań należy zdecydowanie wykluczyć popularną wersję migracji azylskiej na niezamieszkałe tereny północne. Przyjąć można – jako bardziej zbliżony do rzeczywistości – obraz równoległego, ewolucyjnego rozwoju tych dwu obszarów począwszy od Bøllingu, kiedy to na południu na skutek zmian w społecznościach magdaleńskich i powstania nowych stref ekologicznych rozwijają się kultury kręgu azylskiego. Prawie w tym samym czasie dochodzi na bazie kultur z jednozadziorcami (creswellskiej, hamburskiej) i prawdopodobnie zróżnicowanych społeczności o tradycji magdaleńskiej do wytworzenia rozmaitych ugrupowań kompleksu z tylczakami łukowymi na Nizy Europejskim („penknife points”, „Tjongerien”, Federmesser). Podstawowy element wyróżniający, czyli zbrojniki z retuszem tylcowym o rozmaitych for-

Ryc. 22. Narzędzia (tylczaki i jednozadziorec) ze stanowisk: a – Königsee-Garsitz; b – Allendorf (wg Feustel 1979)

Fig. 22. Tools (backed points and shouldered point) from the sites: a – Königsee-Garsitz, b – Allendorf (after Feustel 1979)

mach (mimo iż dominują tylczaki łukowe, najistotniejszymi cechami wydają się niewielkie rozmiary i rodzaj retuszu), jest związany niewątpliwie z rozpowszechnieniem łuku. Korelacja zmian technologiczno-kulturowych z przemianami środowiska poddawana jest częściej krytyce. Na przykład J-G. Rozoy (1997) argumentuje, że sprawdzenie początków każdej zmiany wskazuje, iż zaczynają się one przed zmianą klimatyczną. Argumenty te nie są przekonujące, jako że uchwycenie momentu zmiany nie

jest łatwe, a społeczności używające zbrojników w postaci ostrzy tylcowych funkcjonowały równolegle ze społecznościami posługującymi się tradycyjnymi technikami wiórowymi (magdaleńskimi czy hamburskimi). Wskazują na to wyraźnie liczne datowania. Zmiany klimatyczne sprzyjały rozpowszechnieniu nowych technik polowania, a wybór doskonalszego uzbrojenia (łuku) zdeterminował technikę obróbki krzemienia również w społecznościach o innych tradycjach kulturowych.

ZJAWISKO AZYLIANIZACJI W KONTEKŚCIE PRZEMIAN ŚRODOWISKA

Mimo że, jak już wspomniałem wcześniej, wielu badaczy kategorię odrzuca znaczącą rolę przemian środowiska w kształtowaniu form ludzkiej kultury, to fenomen gwałtownych zmian klimatycznych przełomu plejstocenu i holocenu musiał wpływać na warunki życia w takim stopniu, że bagatelizowanie jego roli wydaje się nieporozumieniem. Reakcja na zmianę środowiska może mieć różny charakter, od zniszczenia i upadku systemu kulturowego, z czym mamy niewątpliwie do czynienia w przypadku społeczności magdaleńskich, poprzez przemieszczenia i migracje aż do elastycznego przystosowania lub (i) wytworzenia nowych instrumentów przystosowawczych. Największą elastyczność i podatność na zmiany wykazują społeczności re-

prezentujące peryferyjne i mało wyspecjalizowane systemy kulturowe, egzystujące w marginalnych, zmieniających się dynamicznie środowiskach naturalnych. Wytworzenie mechanizmów szerokiej tolerancji i elastyczności kulturowej zwiększa ich szansę na przetrwanie.

W przeciwieństwie do stabilnych społeczności o wysokiej specjalizacji, dla których drastyczna zmiana warunków środowiskowych oznacza załamanie się systemu kulturowego, w przypadku „kultur pogranicza” możliwa jest szybka adaptacja o charakterze ewolucyjnym. Prawdopodobnie ten typ społeczności reprezentowały kultury z tylczakami łukowymi, które funkcjonują początkowo równolegle ze społecznościami końcowej kultury magdaleń-

skiej, czego dowodzą liczne warstwy zawierające wyroby końcowej kultury magdaleńskiej i azylskiej starszej. Może to utrudniać zarówno rozpoznanie obszarów wyjściowych, jak i momentu ich rozprzestrzenienia.

Dalsze doskonalenie analiz funkcjonalnych inwentarzy narzędziowych pozwoli być może na precyzyjniejsze zrekonstruowanie form eksploatacji środowiska. Analiza typologiczna również może uwzględniać kontekst środowiskowy, co pozwala wykazać uwarunkowania ekologiczne zmian społeczno-kulturowych. W istniejącym opracowaniu tej tematyki (Dolukhanow et al. 1980) autorzy dokonują analizy korelacji zmienności typologicznej inwentarzy krzemiennych z fazami klimatycznymi i zauważają, że korzystne warunki zmniejszają presję czynnika środowiskowego, zwiększając jednocześnie wachlarz możliwych do eksploatacji nisz ekologicznych. W ten sposób w cieplejszych okresach późnego paleolitu w rozwoju społeczności myśliwsko-zbierackich następuje wzrost roli czynników społecz-

no-kulturowych formujących lokalne „kultury”. Z drugiej strony, podczas chłodnych faz ma miejsce fenomen unifikacji kulturowej za przyczyną czynników ekologicznych. Wielkie kulturowe kompleksy, jakie się wtedy tworzą (Bromme-Segebro, ahrensburški i świderski), odpowiadają naturalnym strefom i świadczą o wysokim stopniu adaptacji kulturowej do środowiska.

Wnioski te wspierają zaproponowaną hipotezę o rozprzestrzenieniu zespołów tylczakowych w wyniku kryzysu ekologicznego i transformacji, tak kultury magdaleńskiej, jak i społeczności „creswellskich” i „hamburskich” północnej Europy. Sprzyjałby temu, stwierdzany w najnowszych badaniach przyrodniczych, długi czas trwania ocieplenia Bølling-Allerød oraz jego przebieg charakteryzujący się gwałtownym ociepleniem na początku tego interstadiału (ryc. 23) Byłoby to spektakularnym dowodem wpływu uwarunkowań środowiskowych na procesy zmian kulturowych w społecznościach myśliwsko-zbierackich, wskazując jednocześnie na złożony charakter zjawiska.

NADEJŚCIE ŁUCZNIKÓW, CZY ROZPOWSZECHNIENIE ŁUKU?

Analizując rozprzestrzenienie się tylczaków łukowych na obecnym obszarze Francji, mamy do wyboru następujące warianty:

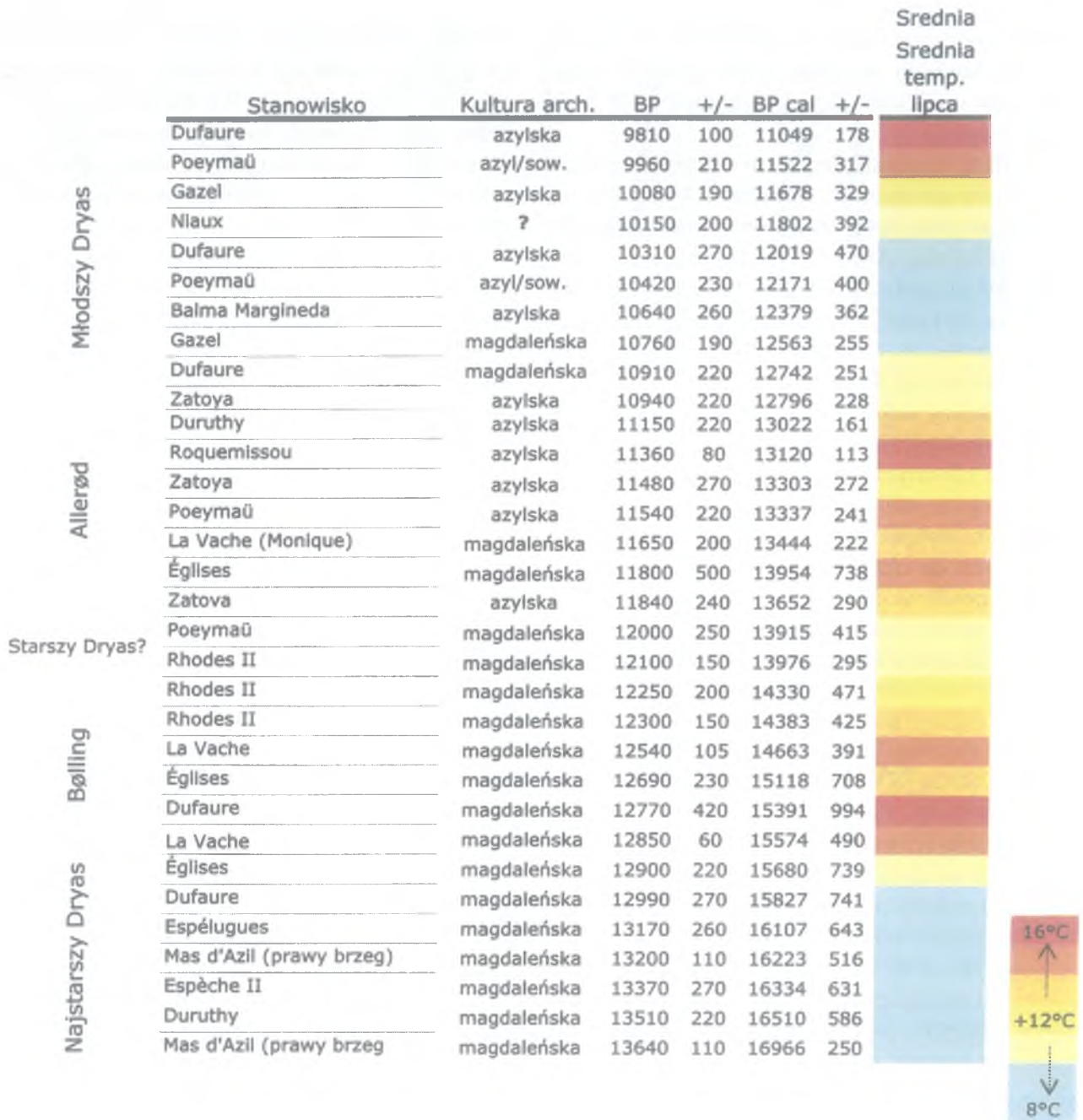
1. Uformowanie się w jakimś ośrodku wyjściowym społeczności prezentującej nowy, inny od magdaleńskiego model kulturowy, która następnie poprzez migracje i oddziaływania na obszary sąsiadujące doprowadza do rozpowszechnienia zmian obserwowanych w inwentarzach narzędziowych;
2. Rozpowszechnienie tylczaków łukowych i krępych drapaczy wynikające głównie z dominacji nowej techniki polowania przy pomocy łuku i strzał. Proces ten intensyfikują postępujące zmiany klimatyczno-środowiskowe, a przemiany kulturowe są wtórne i wynikają z modyfikacji sposobu zdobywania pożywienia, czyli, jak to się określa we francuskiej archeologii, mają charakter „cynegetyczny”⁴.

Interpretacja przedstawionego wcześniej materiału pozostaje w oczywistej zależności od przyjętej opcji, choć w wielu punktach nie wykluczają się one wzajemnie. Zarówno jako zjawisko społeczno-kulturowe, jak i technologiczne, upowszechnienie się tylczaków łukowych można zlokalizować na podstawie dotychczasowych badań w obszarze śródziemnomorskim, na styku wpływów kompleksu magdaleńskiego i epigraweckiego.

W zachodniej Europie byłby to obszar występowania zespołów archeologicznych znanych jako „Buverien”, „Proto-valorguien” i „Valorguien”, występujących w rejonie ujścia Rodanu i dalej na wschód, np. w masywie Esterel (Thévenin 1997, 399). Proces ich kształtowania i wzajemnych oddziaływań – słabo dotąd rozpoznany – nie jest najistotniejszy z punktu widzenia naszego problemu. Ważne jest, że region

⁴ Cynégétique – termin używany we francuskiej literaturze archeologicznej jako synonim trybu życia społeczno-

ści myśliwsko-zbierackich. Należy go rozumieć jako określenie ogółu czynności związanych z organizacją polowania i zdobywaniem pożywienia. Pochodzi od starofrancuskiego określenia polowania ze sforą.

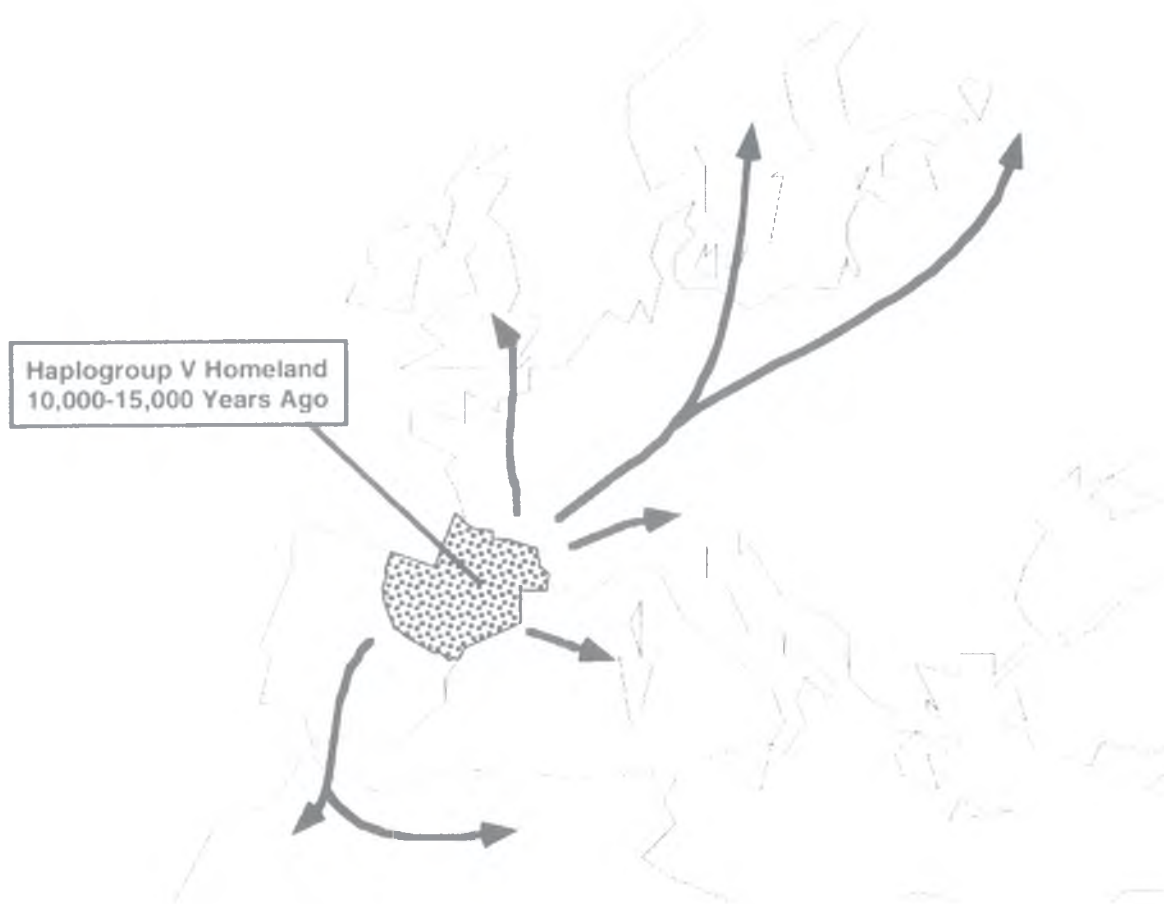
Ryc. 23. Przemiany kulturowe w regionie Pirenejów na tle zmian klimatycznych schyłku ostatniego zlodowacenia.

Daty BP kalibrowane programem CalPal (<http://www.calpal.de/>). Średnie temperatury lipca na podstawie: Baales, Street 1997; Jöris, Weininger 2000; Kromer 2001; Magny, Thew, Hadhorn 2003

Fig. 23. Cultural changes in the Pyrenees against a background of environmental changes in the end of the last glaciation. PB dates calibrated in CalPal (<http://www.calpal.de/>). Temperature mean of July according to: Baales, Street 1997; Jöris, Weininger 2000; Kromer 2001; Magny, Thew, Hadhorn 2003

ten spełnia warunki obszaru wyjściowego. Przyczyniły się do tego zapewne czynniki kulturowe (obszar przenikania wpływów kręgów epigraweckiego i magdaleńskiego), jak i środowiskowe, ponieważ zmiany klimatyczne spowodowały dość wcześnie zanik ste-

pu w tym regionie i wzrost zalesienia, o czym świadczy wyginięcie antylopy suhak (*saiga tatarica*) właśnie na przełomie Najstarszego Dryasu i Bøllingu. Być może, te dwa czynniki spowodowały rozwinięcie się nowego modelu kulturowego właśnie tam.

Ryc. 24. Zasiedlenie północno-zachodniej Europy na podstawie badań mtDNA. Obszar wyjściowy haplogrupy V i kierunki migracji (wg Torroni et al. 1988)

Fig. 24. Human occupation in the north-western Europe on the basis of the mtDNA. The initial area of the haplogroup V and migration directions (after Torroni et al. 1988)

Akcentując rozpowszechnienie łuku i strzał jako dominującego narzędzia polowania, nie można tej innowacji uznać za wynalazek ludności azylskiej. Prawdopodobnie był on w użyciu już wcześniej, lecz splot czynników kulturowo-środowiskowych końca zlodowacenia spowodował powstanie warunków inspirujących nadejście „epoki łuczników”. Natomiast wynalazek łuku i strzał mógł mieć miejsce niezależnie w wielu częściach świata, które w owych czasach nie miały żadnych kontaktów z Europą.

Powszechność tyczaków czy też zbrojników tyłkowych i ich prawie równoczesne występowanie na rozległych obszarach wskazują wyraźnie, że mamy tu do czynienia z równoległym pojawieniem się zmian technologicznych, wyrastających z miejscowego podłoża, o wyraźnej regionalnej specyfice. Pozwala to na wyróżnienie kilku obszarów wykazujących specyficzne cechy rozwojowe, które określiłbym w sposób następujący:

Region pirenejski – jego specyfiką jest dość długie współwystępowanie zespołów magdaleńskich i azylskich, na niektórych stanowiskach (np. Mas d’Azil, La Vache czy Rhodes II w rejonie Ariège) zabytki magdaleńskie sąsiadują z azylskimi w warstwach mających bardzo wczesne daty z przełomu Bøllingu i Allerødu, a na innych, jak np. Dufaure i Duruthy, zespoły magdaleńskie przetrwały do Dryasu III (Straus, Évin 1989). Jednocześnie na tym stanowisku wyraźnie widać ewolucyjność zmian morfologicznych narzędzi i ich współistnienie. Na wielu stanowiskach położonych po hiszpańskiej stronie Pirenejów, jak Balma Margineda, Zatoya oraz Cueva Oscura de Ania czy Cueva de Los Azules i Cueva de La Riera, posiadających datowania od 12 000 BP do 10 800 BP (Adan Alvarez G.E. et al. 2005), następuje równolegle rozwój zespołów azylskich. W tym samym regionie obserwujemy liczne występowanie harpunów azylskich z poroża jelenia,

których magdaleńska proveniencja wydaje się być wysoce prawdopodobna. Azylskie otoczaki ryte z tego regionu wydają się zawierać również wiele elementów obecnych w sztuce magdaleńskiej. Wszystko to wskazuje na specyfikę tego obszaru spowodowaną zapewne wyjątkowymi cechami środowiskowymi wysokich gór (przetrwanie renifera jeszcze w Młodszym Dryasie udokumentowane w Dufaure (Straus, Évin 1989)). Za szczególną rolę tego obszaru przemawiają również podjęte w ostatnich latach badania genetyczne. Mianowicie zdaniem A. Torroniego i jego współpracowników (Torroni et al. 1998) badania mitochondrialnego DNA, zwłaszcza haplogrupy V, wskazują na rekolonizację północno-zachodniej Europy właśnie z refugium położonego wokół Pirenejów (ryc. 24). Badania te wymagają jeszcze weryfikacji i moim zdaniem ukazują cały proces rekolonizacji Niżu po ostatnim glacie, poczynając od migracji społeczności magdaleńskich.

Południowo-zachodnia Francja – na obszarze pogórza oddzielającego Pireneje od Masywu Centralnego i łączącego jednocześnie śródziemnomorską Langwedocję z nadatlantycką Akwitanią dochodzi do przenikania wpływów i przemieszczeń, które umożliwiają przenikanie wpływów epigraweckich z regionu śródziemnomorskiego do południowo-zachodniego. Jest to obszar, na którym szczególnie w Młodszym Dryasie można zauważyć duże zróżnicowanie facjalne zespołów azylskich. Oprócz wpływów epigraweckich, widocznych np. w „Laborienie”, prawdopodobne są również wpływy północne na skutek kontaktów z obszarem lądowym łączącym Wyspy Brytyjskie z kontynentem.

Północne obszary Francji pozostają przez długi czas zdominowane przez społeczności magdaleńskie, które ewoluują prawdopodobnie całkowicie samodzielnie, a występowanie w tym regionie zabytków wskazujących na wpływy północne (Federmesser) jest wynikiem podobnego schematu rozwojowego jak w tym samym czasie wśród społeczności magdaleńskich na terenach starowysoczyznych i pogórza alpejskiego oraz hamburskich na Niżu Europejskim⁵.

Na stanowiskach Jury, Nadrenii i Szwajcarii obserwujemy przebieg ewolucji narzędzi od magdaleńsieniu (Technokompleks E). Prawdopodobnie był to obszar, na którym dość wcześnie doszło do zastąpienia miejscowych zespołów magdaleńskich przez zespoły azylskie. Być może, stało się to na początku Allerødu, jak na to wskazują stanowiska szwajcarskie (Champréveyres). Datowania stanowisk z Jury i Nadrenii, jak i zespołów Federmesser z basenu rzeki Neuwied w środkowej Nadrenii wskazują, że zespoły z tylczakami łukowymi rozwijają się tu dopiero w środkowym i późnym Allerødzie, wyznaczonym datą LST (Laacher See Tephra)⁶. Wydaje się, że omawiany obszar mógłby stanowić lokalne centrum rozpowszechnienia tego typu narzędzi, a wczesnym odpowiednikiem szwajcarskiego technokompleksu E na terenie Niemiec mogą być zespoły z okolic Neuwied (Kettig, Martinsberg, Andernach) czy stanowisko z tylczakami z Kamphausen reprezentujące cechy magdaleno-azylskie (Baales, Street 1999; Street 2000, 67).

Zaprezentowany schematycznie przebieg zmian kulturowych wydaje się wskazywać na opcję „cynegetyczną”, upatrującą przyczyn w ewolucji gospodarki i technologii na skutek oddziaływań środowiska. Widoczna jest tendencja do dokonywania zmian narzędziowych synchronicznie do przemian środowiska, wymuszających modyfikację gospodarki łowiecko-zbierackiej. Kryzys społeczności reprezentujących poprzedni wzorzec gospodarczy (magdaleńskich, hamburskich) nastąpił w różnym czasie w zależności od szerokości geograficznej, ukształtowania terenu oraz innych, nierozpoznanych jeszcze czynników, jak zmiany kierunków prądów morskich czy sezonowych zjawisk atmosferycznych. Doprowadziło to do dużego zróżnicowania i diachroniczności zjawiska, określanego jako azylianizacja Europy. Termin ten dobrze określa charakter zachodzących przemian i powinien być według mnie powszechnie stosowany. Natomiast określenia kultura azylska, grupy Federmesser, „Tjongerien” itp. mają w gruncie rzeczy raczej wymiar historyczny i powinny być stosowane z dużą ostrożnością, jako że ich zakres tak rzeczowy, jak i geograficzny jest nie-

⁵ Sugerowana w tym zdaniu współczesność późnego kompleksu magdaleńskiego oraz kultury hamburskiej i creswellskiej wydaje się bardzo prawdopodobna.

⁶ Wybuch wulkanu Laacher See datowany jest ostatnio na okres od 11 250 BP do 10 980 BP (Hajdas et al. 1995, podają datę 11 230 ± 40 BP).

precyzyjny. Używane ostatnio coraz częściej określenia technokompleks lub krąg z tylczakami łukowymi uwzględniają te zastrzeżenia. Są jednak na tyle ogólne, że nie przybliżają specyficznych i zróżnicowanych odmian tego zjawiska. Być może, w wyniku dalszych badań dojdzie do doprecyzowania i nadania nowego znaczenia starym nazwom, co pozwoli im na lepsze reprezentowanie obecnych koncepcji rozwoju osadnictwa w późnym glacie. Jak już wspomniałem, przemiany kulturowe odbywały się głównie w zakresie trybu życia, jego organizacji i modelu gospodarczego, natomiast zmiany narzędziowe miały charakter wtórny.

Nie ulega wątpliwości, że wybór uzbrojenia służącego do polowania determinuje technikę obróbki krzemienia. Upowszechnienie łuku i nowe techniki polowania wyznaczyły kierunek zmian kulturowych, a morfologiczne i technologiczne modyfikacje narzędziowe powstawały w większości przypadków w oparciu o miejscowe podłoże kulturowe. Wytworzone w warunkach późnoglacialnego ocieplenia systemy adaptacji i związane z nimi zespoły narzędziowe i sztuka mobilna przetrwały ochłodzenie Młodszego Dryasu i pojawiły się znowu wraz z ponowną zmianą klimatu, stanowiąc podłoże wielu społeczności mezolitycznych.

BIBLIOGRAFIA

- Adan Alvarez G.E., Garcia Sanchez E., Quesada Lopez J.M.
2005 *L'azilien ancien de Cueva Oscura de Ania (Las Regueras, Asturias, Espagne)*, „L'Anthropologie”, 109, 3, 499-519.
- Alix P., Averbough A., Binter L., Bodu P., Boguszewski A., Cochin C., Deloze V., Gouge P., Krier V., Leroyer C., Mordant D., Philippe M., Rieu J.-L., Rodriguez P., Valentin B.
1993 *Nouvelles recherches sur le peuplement magdalénien de l'interfleuve Seine-Yonne. Le Grand Canton et le Tureau des Gardes à Marolles-sur-Seine (Seine et Marne)*, „Bulletin de la Société Préhistorique Française”, 90, 196-218.
- Allain J., Desbrosse R., Kozłowski J. K., Rigaud A., Jeannet M., Leroi-Gourhan Arl.
1985 *Le Magdalénien à navettes*, „Gallia Préhistoire”, 28, T. I, 37-124.
- Baales M.
1999 *Economy and seasonality in the Ahrensburgian*, (w:) S.K. Kozłowski, J. Gurba, L. Zaliznyak (red.), *Tanged points cultures in Europe*, Lublin, 64-75.
2000 *L'archéologie du Paléolithique final en Rhénanie du center et du nord (Allemagne)*, (w:) B. Valentin, P. Bodu, M. Christensen (red.), *L'Europe centrale et septentrionale au Tardiglaciaire: confrontation des modèles régionaux de peuplement*, Paris, 239-251.
- Baales M., Street M.
1999 *Groupes à Federmesser du Tardiglaciaire dans le centre de la Rhénanie*, (w:) A. Thévenin, P. Bintz (red.), *L'Europe des derniers chasseurs. Épipaléolithique et Mésolithique*, Paris, 225-236.
- Bachechi, L., Fabbri P.-F., Mallegni F.
1997 *An Arrow-Caused Lesion in a Late Upper Paleolithic Human Pelvis*, „Current Anthropology”, vol. 38, 135-140.
- Barbaza M.
1997 *L'Azilien des Pyrénées dans le contexte des cultures de la fin Tardiglaciaire entre France et Espagne*, „Bulletin de la Société Préhistorique Française”, 94, 3, 315-317.
- Bartolomei G., Broglio A., Palma di Cesnola A.
1979 *Chronostratigraphie et écologie de l'Épigravettien en Italie*, (w:) D. de Sonneville-Bordes (red.), *La fin des temps glaciaires en Europe*, Paris, 297-324.
- Barton N., Dumont S.
2000 *Recolonization and settlement of Britain at the end of the Last Glaciation*, (w:) B. Valentin, P. Bodu, M. Christensen (red.), *L'Europe centrale et septentrionale au Tardiglaciaire: confrontation des modèles régionaux de peuplement*, Paris, 151-162.
- Bencke N., Hanik S.
2002 *Dogs for the living and the dead – on the exploitation of dogs in Mesolithic Europe. 9th Conference of the International Council of Archaeozoology (ICAZ) 23rd-28th August 2002*, www.dur.ac.uk/ica2002/abstracts.pdf.
- Bintz P.
1994 *Le grottes Jean-Pierre 1 et 2 à Saint-Thibaud-de-Couz (Savoie). Première partie: Paléoenvironnement et cultures du Tardiglaciaire à l'Holocène dans les Alpes du Nord*, „Gallia Préhistoire”, 36, 145-266.

- 1995 *Le grottes Jean-Pierre 1 et 2 à Saint-Thibaud-de-Couz (Savoie). Deuxième partie: La culture matérielle*, „Gallia Préhistoire”, 37, 155-328.
- Bodu P.
2000 *Que sont devenus les Magdaléniens du Bassin parisien? Quelques éléments de réponse sur le gisement azilien du Closeau (Rueil-Malmaison, France)*, (w:) B. Valentin, P. Bodu, M. Christensen (red.), *L'Europe centrale et septentrionale au Tardiglaciaire: confrontation des modèles régionaux de peuplement*, Paris, 315-341.
- Bodu P., Valentin B.
1997 *Groupes à Federmesser ou Aziliens dans le sud et l'ouest du Bassin parisien. Propositions pour un nouveau modèle d'évolution*, „Bulletin de la Société Préhistorique Française”, 94, 3, 341-347.
- Bordes F., de Sonneville-Bordes D.
1979 *L'azilienisation dans la vallée de la Dordogne. Les données de la Gare de Cuze Dordogne et de l'abri Morin (Gironde)*, (w:) D. de Sonneville-Bordes (red.), *La fin des temps glaciaires en Europe*, Paris, 450-459.
- Boulestin B., Dujardin V.
2001 *L'évolution des pointes aziliennes: l'exemple du site des Renardières aux Pins (Charente, France) dans son contexte régional. XIVe Congrès de l'union internationale des sciences préhistoriques et protohistoriques*, Liège, 176-177.
- Burdukiewicz J.M.
1985 *Le Hamburgien dans le Bassin de l'Oder*, (w:) M. Otte (red.), *De la Loire à l'Oder. Les civilisations de Paléolithique final dans le nord-ouest européen. Actes de Colloque de Liège*, BAR, IS 444, t. II, 567-682.
- 1987 *Późnoplejstocenne zespoły z jednozadziorcami w Europie Zachodniej*, Wrocław.
- 1989 *Le Hamburgien: origine, évolution dans un contexte stratigraphique, paléoclimatique et paléogéographique*, „L'Anthropologie”, 93, 1, Paris, 189-218.
- 2000 *Recherches dans la partie orientale de l'aire d'extension hamburgienne: le nouveau site de Siedlnica 17 (Pologne)*, (w:) B. Valentin, P. Bodu, M. Christensen (red.), *L'Europe centrale et septentrionale au Tardiglaciaire: confrontation des modèles régionaux de peuplement*, Paris, 253-271.
- Célérier G.
1979 *Inventaire morphologique de pointes aziliennes en Périgord. Un projet de rationalisation*, (w:) D. de Sonneville-Bordes (red.), *La fin des temps glaciaires en Europe*, Paris, 461-466.
- 1993 *L'Abri sous roche de Pont d'Ambon à Bourdeilles (Dordogne). I: Technologie et l'outillage taillé; II: Inventaire et typométrie des pointes aziliennes*, „Gallia Préhistoire” 35, 1-98.
- 1994 *L'Abri sous roche de Pont d'Ambon à Bourdeilles (Dordogne). I: La géologie; II: Le milieu biologique; III: Confrontation des résultats, réflexions*, „Gallia Préhistoire” 36, 65-144.
- Célérier G., Chollet A., Hantad' A.
1997 *Nouvelles observations sur l'évolution de l'Azilien dans les Gisements du Bois-Ragot (Vienne) et de Pont d'Ambon (Dordogne)*, „Bulletin de la Société Préhistorique Française”, 94, 3, 331-336.
- Célérier G., Delpeche F.
1978 *Un chien dans l'Azilien de «Pont d'Ambon» (Dordogne)?*, „Bulletin de la Société Préhistorique Française”, 75, 7, 213-215.
- Célérier G., Moss E.
1983 *L'abri sous-roche de Pont d'Ambon à Bourdeilles (Dordogne): un gisement Magdalénien-Azilien. Micro-traces et analyse fonctionnelle de l'industrie lithique*, „Gallia Préhistoire”, 26, 81-108.
- Chmielewska M.
1978 *Późny paleolit pradolinny warszawsko-berlińskiej*, Wrocław.
- Chollet A., Boutin P., Célérier G.
1980 *Crochets en bois de cerf de l'azilien du Sud-Ouest de la France*, „Bulletin de la Société Préhistorique Française”, 77, 1, 11-16.
- Clarke D.L.
1968 *Analytical archeology*, London.
- David S.
1997 *La fin du paléolithique supérieur en Franche-Comté. Environnement, cultures, chronologie*, „Gallia Préhistoire”, 38, 1996, 111-248.
- Delpech F., Lenoir M.
1996 *Elements d'interprétations sur l'occupation magdalénienne de la bordure nord du Massif pyrénéen*, (w:) H. Delporte et J. Clottes (red.), *Pyrénées préhistoriques, arts et sociétés*, Pau 1993, 123-129.
- Delporte H.
1979 *Le Mas d'Azil: ses industries d'après la collecte Piette. Etude préliminaire*, (w:) D. de Sonneville-Bordes (red.), *La fin des temps glaciaires en Europe*, Paris, 615-621.
- Dolukhanow P. M., Kozłowski J. K., Kozłowski S.K.
1979 *Multivariate analysis of Upper Paleolithic and Mesolithic stone assemblages*, Warszawa-Kraków.
- Dujardin V.
2001 *L'Azilien dans le Bassin de la Charente: bilan, recherches récentes et perspectives*, Tours.
- Fernandez-Tresguerres Velasco J.A.
1979 *L'Azilien de la grotte de Los Azules I, Asturies (Espagne)*, (w:) D. de Sonneville-Bordes (red.), *La fin des temps glaciaires en Europe*, Paris, 745-752.
- Feustel R.
1979 *Le Magdalénien final en Thuringe (R.D.A.)*, (w:) D. de Sonneville-Bordes (red.), *La fin des temps glaciaires en Europe*, Paris, 877-887.
- Floss H.
2000 *La fin du Paléolithique en Rhénanie (Magdalénien, groupes à Federmesser, Ahrensburgien)*.

- L'Evolution du choix des matières premières lithiques, reflet d'un profond changement du climat et du comportement humain*, (w:) B. Valentin, P. Bodu, M. Christensen (red.), *L'Europe centrale et septentrionale au Tardiglaciaire: confrontation des modèles régionaux de peuplement*, Paris, 87-95.
- Ginter B., Kozłowski J.K.
1990 *Technika obróbki i typologia wyrobów kamiennych paleolitu, mezolitu i neolitu*, Warszawa.
- Girard M., Moser F., Orliac M.
1979 *Comparaison des gisements de la Tourasse (Haute-Garonne) et du Mas d'Azil (Ariège)*, (w:) D. de Sonneville-Bordes (red.), *La fin des temps glaciaires en Europe*, Paris, 637-645.
- Hajdas I., Ivy-Ochs S.D., Bonani G., Lotter A.F., Zolitschka B., Schlüchter Ch.
1995 *Radiocarbon Age of the Laacher See Tephra: 11,230 ± 40 BP. Proceedings of the 15th International Radiocarbon Conference*, „Radiocarbon”, 37, 2.
- Hodder I
1995 *Czytanie przeszłości*, Poznań.
- Ikingier E.-M.
1998 *Der endeiszeitliche Rückenspitzen-Kreis Mitteleuropas*, Münster.
- Jöris O., Weninger B.
2000 *Radiocarbon calibration and the absolute chronology of the Late Glacial*, (w:) B. Valentin, P. Bodu, M. Christensen (red.), *L'Europe centrale et septentrionale au Tardiglaciaire: confrontation des modèles régionaux de peuplement*, Paris, 19-54.
- Julien M., Audouze F., Baffier D., Bodu P., Coudret P., David F., Gaucher G., Karlin C., Larriere M., Masson P., Olive M., Orliac M., Pigeot N., Rieu J.I., Schmider B., Taborin Y.
1988 *Organisation de l'espace et fonction des habitats magdaleniens du Bassin parisien*, (w:) M. Otte (red.), *De la Loire à l'Oder. Les civilisations du paléolithique final dans le nord-ouest européen*, t. I, 55-123.
- Kozłowski J.K.
1979 *La fin des temps glaciaires dans le bassin du Danube moyen et inferieur*, (w:) D. de Sonneville-Bordes (red.), *La fin des temps glaciaires en Europe*, Paris, 821-836.
1999 *Koniec epoki lodowej i adaptacje postglacjalne*, (w:) *Prehistoria. Encyklopedia Historyczna Świata*, Kraków.
- Kozłowski J.K., Kozłowski S.K.
1975 *Pradzieje Europy od XL do IV tysiąclecia p.n.e.*, Warszawa.
- Kozłowski S.K.
1987 *Remarks to Origins on the Polish Curved Backed Point Assemblages*, (w:) J.M. Burdukiewicz, M. Kobusiewicz (red.), *Late Glacial in Central Europe. Culture and Environment*, Wrocław, 241-254.
- Kromer B.
2001 *14C in the Late Glacial and early Holocene, Past Climate Variability Through Europe and Africa*, Aix-en-Provence, France, <http://atlas-conferences.com/c/a/g/c/69.htm>
- Lansac P.
2004 *Un cadre chronologique pour l'utilisation du propulseur et de l'arc durant le Paléolithique supérieur européen*, „Bulletin des Chercheurs de la Wallonie”, t. XLIII, 29-36.
- Leroi-Gourhan Arl.
1967 *Pollens et datation de la grotte de la Vache*, „Bulletin de la Société Préhistorique de l'Ariège”, 22, 115-125.
- Lorblanchet M.
1976 *Les civilisations de l'Épipaléolithique et du Mésolithique dans le Haut-Quercy*, (w:) H. de Lumley (red.), *La Préhistoire française. Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France*, t. 1, (2), Paris, 1398-1404.
- Magny M., Thew N., Hadhorn Ph.
2003 *Late-glacial and early Holocene changes in vegetation and lake-level at Hauterive/Rouges-Terres, Lake Neuchâtel (Switzerland)*, „Journal of Quaternary Science” 18 (1), 31-40.
- Martzluff M.
2001 *Le gisement de la Balma de la Margineda (Andorre)*, [www/paleoassociation.ifrance.com/paleoassociation/arch.html](http://www.paleoassociation.ifrance.com/paleoassociation/arch.html)
- Mohen J.-P., Taborin Y.
2005 *Les Sociétés de la préhistoire*, Paris.
- Niederlender A., Lacam R., Sonneville-Bordes D. de
1956 *L'Abri Pagès à Rocamadour et la question de l'Azilien dans le Lot*, „L'Anthropologie”, 60, 417-446.
- Otte M.
1992 *Processus de diffusion à long terme au Magdalénien*, (w:) *Le peuplement magdalénien: paléogéographie physique et humaine. Actes du colloque de Chancelade*, Paris, 399-416.
- Palma di Cesnola A.
1983 *L'Épigravettien évolué et final de la région haute-tyrrénienne*, (w:) *La position taxonomique et chronologique des industries à pointes à dos autour de la Méditerranée européenne*, „Rivista di scienze preistoriche” 38 (1-2), Siena, Florence, 301-318.
- Pelegrin J.
2000 *Les techniques de débitage laminaire au Tardiglaciaire: critères de diagnose et quelques réflexions*, (w:) B. Valentin, P. Bodu, M. Christensen (red.), *L'Europe centrale et septentrionale au Tardiglaciaire: confrontation des modèles régionaux de peuplement*, Paris, 73-86.

- Philibert S.
1995 *Analyse fonctionnelle des outillages de pierre*, (w:) P. Bintz (red.), *Le grottes Jean-Pierre 1 et 2 à Saint-Thibaud-de-Couz (Savoie). Deuxième partie : La culture matérielle*, „Gallia Préhistoire”, 37, 287-303.
- Pion G.
1997 *L'abri de la Fru a Saint-Christophe-la-Grotte (Savoie): L'Azilien ancien du début de l'Alleröd*, „Bulletin de la Société Préhistorique Française”, 94, 3, 319-326.
- Płonka T.
2003 *The Portable Art of Mesolithic Europe*, Wrocław.
- Pozzi E.
2004 *Les magdaléniens. Art, civilisations, modes de vie, environnements*, Grenoble.
- Rozoy J.-G.
1992 *Le propulser et l'arc chez les chasseurs préhistoriques. Techniques et démographies comparées*, „Paléo” 4, Les Eyzies, 175-193.
1994 *Sejours d'ete en Ardenne des Magdaléniens du Bassin parisien*, „Mémoires de la Société Archéologique Champenoise”, nr 13.
1997 *La fin et les moyens. Quelques mécanismes, causes et significations des changements et des variantes dans les industries des chasseurs préhistoriques*, „Bulletin de la Société Préhistorique Française”, 94, 4, 483-492.
1998 *The (re-)population of northern France between 13,000 and 8000 BP*, „Quaternary International”, 49/50, 69-86.
1999 *Le mode de vie au Mésolithique*, (w:) A. Thévenin, P. Bintz (red.), *L'Europe des derniers chasseurs. Épipaléolithique et Mésolithique*, Paris, 39-50.
- Rust A.
1943 *Die alt- und mittelsteinzeitlichen Funde von Stellmoor*, Neumünster.
- Sacchi D.
1976 *Les civilisations du Paléolithique supérieur en Languedoc occidental (Bassin de l'Aude) et en Roussillon*, (w:) H. de Lumley (red.), *La Préhistoire française. Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France*, t. 1, (2), CNRS, Paris, 1174-1188.
2003 *Le Magdalénien. Apogée de l'art quaternaire*, Paris.
- Schild R.
1975 *Fózny paleolit*, (w:) W. Hensel, W. Chmielewski (red.), *Prahistoria ziem polskich. t. I: Paleolit i mezolit*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Schwabedissen H.
1954 *Die Federmesser-Gruppen des Nordwesteuropäischen Flachlandes. Zur Ausbreitung des Spät-Magdalénien*, Neumünster.
- Sonneville-Bordes D. de, Perrot J.
1956 *Lexique typologique du Paléolithique supérieur. Outillage lithique: V- Outillage à bord abattu; VI- Pièces tronquées; VII-Lames retouchées; VIII- Pièces variées; IX- Outillage lamellaire. Pointe azilienne*, „Bulletin de la Société Préhistorique Française”, 53, 9, 547-559.
- Stapert D.
2000 *The Late Palaeolithic in the Northern Netherlands*, (w:) B. Valentin, P. Bodu, M. Christensen (red.), *L'Europe centrale et septentrionale au Tardiglaciaire: confrontation des modèles régionaux de peuplement*, Paris, 175-196.
- Straus L.G., Évin J.
1989 *Datations par le radiocarbone des couches Azilienne et Magdalénienne de l'abri Dufaure (Sordes-l'Abbaye, Les Landes)*, „Bulletin de la Société Préhistorique Française”, 86, 5, 146-155.
- Street M.
2000 *Aspect of Late Upper Palaeolithic Settlement and chronology in northern Central Europe*, (w:) B. Valentin, P. Bodu, M. Christensen (red.), *L'Europe centrale et septentrionale au Tardiglaciaire: confrontation des modèles régionaux de peuplement*, Paris, 55-71.
- Szymczak K.
2000 *Late glacial in Poland - cultural differentiation*, (w:) B. Valentin, P. Bodu, M. Christensen (red.), *L'Europe centrale et septentrionale au Tardiglaciaire: confrontation des modèles régionaux de peuplement*, Paris, 273-286.
- Taborin Y.
1995 *Les coquillages marins de Saint-Thibaud de Couz*, (w:) P. Bintz (red.), *Le grottes Jean-Pierre 1 et 2 à Saint-Thibaud-de-Couz (Savoie). Deuxième partie: La culture matérielle*, „Gallia Préhistoire”, 37, 317-320.
- Thévenin A.
1982 *Rochedane. L'Azilien, l'épipaléolithique de l'est de la France et les civilisations épipaléolithiques de l'Europe Occidentale*, t. I et II, Strasbourg.
1997 *L'Azilien et les cultures à pointes à dos courbe: esquisse géographique et chronologique*, „Bulletin de la Société Préhistorique Française”, 94, 3, 393-411.
1999 *L'Épipaléolithique et Mésolithique en France et région voisines*, (w:) A. Thévenin, P. Bintz, (red.), *L'Europe des derniers chasseurs. Épipaléolithique et Mésolithique*, Paris, 17-24.
- Torrioni A., Bandelt H.-J., D'Urbano L., Lahermo P., Moral P., Sellitto D., Rengo Ch, Forster P., Savontaus M.-L., Bonne-Tamir B., Scozzari R.
1998 *mtDNA Analysis Reveals a Major Late Paleolithic Population Expansion from Southwestern to Northeastern Europe*, „American Journal of Human Genetics”, 62, 1137-1152.

Valentin B.

- 1999 *Techniques et cultures: les chasseurs-cueilleurs du Tardiglaciaire dans le Sud et l'Ouest du Bassin parisien*, (w:) A. Thévenin, P. Bintz (red.), *L'Europe des derniers chasseurs. Épipaléolithique et Mésolithique*, Paris, 201-212.

Wolański N.

- 1977 *Rozwój biologiczny człowieka*, Warszawa.

Wolski J.

- 2002 *Kultury z tylczakami – wyspecjalizowani myśliwi strefy leśnej, czy epigoni łowców reniferów*, „Przełęcz Archeologiczny” 50, 123-125.

Zaliznyak L.

- 1999a *Tanged point cultures in the Western Part of Eastern Europe*, (w:) S.K. Kozłowski, J. Gurba, L.L. Zaliznyak (red.), 202-218.
1999b *Finalnyj paleolit piwnicznogo zachodu Schidnoj Ewropy*, Kijew.

L'AZILIANISATION – LE PROCESSUS D'ADAPTATION DES CHASSEURS-CUEILLEURS AUX TRANSFORMATIONS CLIMATIQUES ET ENVIRONNEMENTAUX AU TARDIGLACIAIRE

RÉSUMÉ

Les changements dynamiques de l'environnement effectués au cours de la dernière période glaciaire, ont été reflétés dans les transformations culturelles en Europe. Entre autre c'est l'exemple l'Azilien – la culture épipaléolithique dénommée d'après la grotte du Mas d'Azil (Ariège). L'outillage typique pour ces sociétés comprend des pointes à dos courbe très variées (apparemment les armatures de flèches). Pendant les dernières oscillations tempérées du climat au Tardiglaciaire (Bølling et Allerød), la forêt s'installe et couvre une grande partie du territoire. Le cerf succède au renne, et l'industrie osseuse, qui s'appauvrit, utilise le bois de cerf pour fabriquer des harpons plats, perforés à sa base. L'art schématique, est caractérisé par des galets peints ou gravés de signes géométriques. Cet article étudie les relations entre les modifications du environnement et les changements techniques et économiques à travers l'analyse technologique d'industries lithiques attribuées au Magdalénien supérieur et à l'Azilien. Le phénomène de l'azilianisation

peut être défini comme la généralisation de l'utilisation de l'arc sur le territoire européen. Lorsqu'on arrive à l'Allerød pointe à dos (et vraisemblablement l'arc et flèches) sont en pleine phase d'expansion, ils apparaissent aussi sur de grandes plaines européennes. On se pose la question: est-ce que cet phénomène et sa diversification ainsi que présences simultanée et cohabitation en même temps avec les éléments culturels magdalénienne et autres (hamburgienne, cresswellienne), est une preuve d'apparition d'une nouvelle société (dans le sens ethnique)? Il semble bien que non. Les oscillations du climat, changements fauniques et les conséquences de l'invention et de la généralisation l'arc et flèches, vraisemblablement étaient les causes de tous ces changements culturels. En général il faudrait parler d'un phénomène «cynégétique». Le choix de l'armement de chasse détermine les variantes techniques de débitage de silex, le «mode de vie» et une nouvelle culture dans un nouvel environnement.

Adres Autora:

Janusz Wolski
ul. Orzeszkowej 6/7
48-340 Głucholazy

